

ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

KUTEYBE B. MÜSLİM VE ZAMANI

"YÜKSEK LİSANS TEZİ"

MUHAMMED ASLAN

TEMMUZ/1986

KAYSERİ

İ Ç İ N D E K İ L E R

KISALTMALAR.....	V
ÖNSÖZ.....	VI
GİRİŞ.....	1

B İ R İ N C İ B Ö L Ü M

K U T E Y B E B. M Ü S L İ M ' İ N Z A M A N I

V E H A Y A T I :

A- KUTEYBE B. MÜSLİM'İN ZAMANI.....	8
I- EMEVİLER'İN İLK DÖNEMİNE KISA BİR BAKIŞ.....	8
II- HALİFE ABDULMELİK DÖNEMİ (65-86/685-705).....	9
a) Kültürel ve Siyâsî Durum.....	9
b) Haccac b. Yusuf es-Sakafî (40-95/660-714).....	10
III- VELİD B. ABDULMELİK DÖNEMİ (86-96/705-715).....	11
a) Velid Zamanında Kültürel Faaliyetler.....	11
b) Fetih Hareketleri.....	12
B- KUTEYBE'NİN HAYATI.....	14
I- KUTEYBE B. MÜSLİM'İN DOĞUMU VE YETİŞMESİ.....	14
a) Kabilesi, Babası ve Kardeşleri.....	14
b) Kuteybe b. Müslim'in Doğumu ve Yetiştirilmesi.....	16
c) Kuteybe b. Müslim'in Çocukları.....	17
II- KUTEYBE'NİN ŞAHSİYETİ.....	18
a) Kuteybe'nin Cesaret ve Kahramanlığı.....	18
b) Şâir ve Edib Kuteybe.....	19

İ K İ N C İ B Ö L Ü M

K U T E Y B E ' N İ N F E T İ H L E R İ :

I- KUTEYBE B. MÜSLİM'İN HACCAC TARAFINDAN HORASAN'A VALİ TAYİN EDİLMESİ.....	21
a) Kuteybe b. Müslim'in Horasan'a Gelişi.....	21
b) Kuteybe'nin Horasan'da Yapmış Olduğu İlk Faaliyet- ler.....	22
II- KUTEYBE'NİN MAVERAÜNNEHR BÖLGESİNDE YAPMIŞ OLDUĞU İLK SEFERLER.....	24
a) h.86 (m.705) senesinde Kuteybe'nin Tarkân'a Yürüyüşü.....	24

b) Kuteybe'nin Aharûn ve Şûman Üzerine İlk Yürüyüşü.	26
İIII- KUTEYBE'NİN NİZEK TARHAN'LA İLK MÜNASEBETİ.....	28
IV- KUTEYBE'NİN BAYKEND SEFERİ (87/706)	29
a) Savaş Hazırlıkları, Baykend'e Yürüyüş ve Baykend Halkının Almış Olduğu Tedbirler.....	29
b) Baykend Savaşının Kazanılması ve Anlaşma.....	31
c) Baykend Halkının Anlaşmayı Bozması ve Buna Karşı Kuteybe'nin Takındığı Tavır.....	32
d) Baykend'in İkinci Def'a Ele Geçirilmesinin Sonuçları.....	34
e) Kuteybe'nin Amul Üzerinden Nûmeşkes'e Yürüyüşü...	36
f) Kuteybe'nin Türkler'le Savaşa Girmesi.....	37
V- BUHÂRÂ SEFERİ (90/709).....	38
a) İlk Çarpışmalar.....	38
b) Buhârâ Kuşatması.....	39
c) Buhârâ'nın Fethi Esnasında Cerayan Eden Hâdiseler ve Fetih.....	40
d) Fethin Tamamlanması ve Neticesi.....	43
VI- KUTEYBE'NİN SEMERKAND HÜKÜMDARI TARHÛN'LA ANLAŞMASI	44
Soğd Hükümdarı Tarhûn'un Kuteybe'ye Gelmesi ve O'nun la Yapılan Anlaşma.....	44
VII- TOHARİSTAN HÜKÜMDARI NİZEK TARHAN'IN KUTEYBE İLE DAHA ÖNCE İMZALAMIŞ OLDUĞU ANLAŞMAYI BOZMASI (90/709).....	46
a) Nîzek'in Anlaşmayı Bozma Sebebi.....	46
b) Nîzek'in Toharistan'a Ulaşması ve İsyân Etmesi...	48
c) Talkân'ın Fethi (90-91/709-710).....	50
d) Nîzek'in Yakalanması İçin Kuteybe'nin Faaliyetleri	50
e) Nîzek'in Yakalanıp Adamlarıyla Birlikte Öldürülmesi.....	53
f) Kuteybe'nin Nîzek Meselesini Hallettikten sonra Cüzcan Hükümdarıyla Anlaşması (91/710).....	57
VIII- KUTEYBE'NİN ŞÛMAN- KIŞ VE NESEF SEFERİ (91/710)..	58
a) Şûman Seferi.....	58
b) Kiş ve Nesef Seferi (91/710).....	59
c) Soğd'ta Tarhûn'un Hükümdarlıktan Uzaklaştırılması ve Yerine Gurek'in Geçmesi (91/710).....	60
d) Kuteybe'nin Sicistan Hükümdarı Rutbil Üzerine Yürümesi.....	61

IX- KUTEYBE'NİN HAVÂRİZM SEFERİ (93/711-712).....	63
a) Havârizmşah'la Anlaşma.....	63
b) Havârizm'in Fetih Hazırlıkları.....	64
c) Havârizm'in Fethi ve Fethin Neticesinde Meydana Gelen Hâdiseler.....	65
X- SEMERKAND'IN FETHİ (93/711-712).....	68
a) Fetih Hazırlıkları.....	68
b) Semerkand Kuvvetleriyle Çarpışmaların Başlaması ve Şehrin Teslim Alınması.....	71
c) Yapılan Anlaşma ve Maddeleri.....	76
d) İlk Yapılan Anlaşma İle Şehirde Yazılı Olarak Yapılan Anlaşma Arasındaki Farklılıklar.....	73
e) Kuteybe'nin Anlaşmadan Sonra Semerkand'ta Yap- mış Olduğu Faaliyetler.....	80
f) Havârizm Valisine Karşı Çıkan İsyan.....	83
XI- KUTEYBE'NİN ŞAŞ VE FERĞANA SEFERİ (94/713).....	84
a) Haccac'ın Ölüm Haberinin Kuteybe'ye Ulaşması ve bu Durum Karşısında Kuteybe'nin Tavrı.....	85
b) Kuteybe'ye Halife Velid tarafından Gönderilen Mektup.....	86
XII- KUTEYBE'NİN KAŞGAR VE ÇİN SEFERİ (96/715).....	87
a) Kuteybe'nin Kaşgar ve Çin'e Doğru Seferine Çıkışı	87
b) Çin'e Gönderilen Arab Heyeti.....	89
c) Elçilerin Çin'e Varması ve Çin'deki Faaliyetleri	90
d) Çin'le Yapılan Anlaşma (96/715).....	92

Ü Ç Ü R Ü L Ü M

K U T E Y B E ' N İ N Ö L Ü M Ü :

I- KUTEYBE'NİN ÖLÜM HADİSESİ.....	95
a) Kuteybe'nin Ölüm Tarihi ve Öldürüldüğü Yer Hak- kında Kaynaklarda Verilen Malumat.....	95
b) Kuteybe b. Müslim'in Ölüm Sebebi.....	96
c) Süleyman'ın Hilafetteki Tutumu ve Kuteybe'nin O'na karşı Takındığı Tavrı.....	97
d) Kuteybe'nin Kendi Ordusuyla Arasında Çıkan Hâ- diseler.....	104
e) Veki' b. Ebî Sü'd Başkanlığında Kuteybe'ye Karşı Yapılan İsyan'ın Hazırlık Safhası.....	107

f) İsyanın Başlaması.....	109
g) Kuteybe'nin Öldürülmesinden Sonraki Durum.....	114
II- KUTEYBE'NİN DEĞERLENDİRİLMESİ.....	116
SONUÇ.....	119
BİBLİYOGRAFYA.....	122

KISALTMALAR

b.	bin
bkz.	bakınız.
Çev.	Çeviren.
h.	hicrî.
Hz.	Hazreti,
Ank.	Ankara.
İst.	İstanbul.
Dr.	Doktor.
Terc.	Tercüme eden.
Neş.	Neşreden.
m.	Milâdî.
S.A.V.	Sallallâhu Aleyhi Ve sellem.
v.b.	Ve benzerleri.
IA	İslam Ansiklopedisi.
Ansk.	Ansiklopedi.

ÖNSÖZ

İslâm Tarihi'nin ilk devirleri, İslâm'ın yayılış tarihi açısından ve sonraki gelişmelere bir başlangıç teşkil etme dolayısıyla çok önemli bir yere sahiptir.

Bilindiği gibi, Hz. Peygamber'in vefatından sonra, Hulefâ-i Râşidîn dediğimiz dört halife iş başına gelmiş, Hz. Osman'ın son dönemlerinde karışıklıklar başlamış, bu karışık durum Hz. Ali ile devam etmiştir. Hz. Ali'den sonra hilafet Emevî Hânedânı'na geçmiş ve onlarda saltanat olarak devam etmiştir.

Emevî saltanatını da ikiye ayırıyoruz: Süfyâniler kolu, Mervâniler kolu. Süfyâniler'den Muaviye b. Ebî Süfyan (41-60/661-680) zamanında devlet istikrar peyda etmiş ve çeşitli fetihlere girişilmiştir. Daha sonra devlet zayıflamış hilafet-i Emeviye Mervâniler koluna geçmiştir. Mervâniler'den Abdümelik b. Mervan (65-86/685-705) ve Velid b. Abdümelik (86-96/705-715) dönemi, İslam Futuhatı bakımından çok büyük önem arzeder.

Bu iki halife devrinde, fetihler doğudan batıya, güneyden kuzeye kadar yayılmıştır. Bu fetih hareketlerinin hızlanmasında, o zaman halifelirinin önemli rolleri varsa da, işin aslında şeref ve başarı fetih bölgelerinde tedbirli hareketleriyle başarılı neticeler elde eden komutanlara aittir.

İşte Emevî devletinde başarılarıyla dikkati çeken en büyük komutanlardan birisi, tarihî bir şahsiyet olan Kuteybe b. Müslim (86-96/705-715)'dir. Bu büyük komutan Emevî-Arab imparatorluğunun sınırlarını tâ Çin hudutlarına kadar uzatmış ve elde ettiği başarılarıyla, fethettiği bölgelerde siyasi hâkimiyetle birlikte, İslam dininin intişarı için de gayret göstermiştir. O'nun bu gayreti ister zor kullanmak şeklinde olsun, isterse yumuşaklık göstermek suretiyle olsun Mâveraünnehr bölgesinde karşılaşmış olduğu Türkler arasında İslam'ın yayılmasına vesile olmuştur. Bu itibarla az da olsa konumuz Türkler'in Müslüman olmasıyla da alakalıdır.

Bu konuyu seçmemize en büyük sebep; Mâverâünnehr bölgesinde Arab siyâsî hâkimiyetini yerleştiren, orada İslam'ın temellerini sağlam bir şekilde atmış olan, o zaman atmış olduğu bu temeller üzerine daha sonra muhteşem bir medeniyet inşa edilen ve İslam'a bin sene bayraktarlık yapacak Türkler'in Müslüman olmasında en büyük amillerden birisi olan, Kuteybe b. Müslim'in şahsiyetini, siyasî faaliyetlerini ve ölümünü açık bir şekilde ortaya koymaktır. Bu arada kısaca zamanından da bahsedeceğiz. Çalışmamızın sahası ve tarihi sınırları daha çok 705-715 tarihleri arasını kapsamaktadır. Çünkü, konumuz olan Kuteybe'nin Emevî devletinde faal rol aldığı dönem bu zamana rastlar.

Bundan önce bu sahada yapılmış olan her hangi müstakil çalışma olmaması, konumuzun önemini bir kat daha artırmaktadır. "Kuteybe b. Müslim ve Zamanı" isimli tezimi üç bölüme incelemeye çalıştık; birinci bölümde Kuteybe'nin zamanını ve hayatını ele aldık. İkinci bölümde O'nun fetihlerinden bahsetmeğe çalıştık. Üçüncü bölümde ise, O'nun maceralı ölüm hadisesini ortaya koymaya çalıştık. Bu konuda başka çalışmanın olmaması, bizi daha çok dikkate sevk ederek araştırmaya götürdü. Böyle bir araştırma konusunu incelemeye beni sevkeden ve teşvik eden, tezin hazırlanması esnasında yardımlarını esirgemeyen, teknik konuda rehberlik eden Yrd. Doç. Dr. A. Vehbi Ecer hocama teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca, Enstitü müdürümüz Prof. Dr. Ahmet Uğur hocama teşvikleriyle bizi çalışmaya sevkettiğinden dolayı teşekkür ederim. Konumuzla yakın ilgisi olan çalışmalarıyla ve şifahi tavsiyeleriyle bizi bu konuda aydınlatan Doç. Dr. Zekeriya Kitapçı hocama ayrıca teşekkür etmeyi bir borç bilirim. Çalışmamız bu konuda ilk olduğu için, içinde bir takım kusurlar bulunabilir. Bunların tespit edilip, uyarılmamızı hocalarımızdan ve arkadaşlarımdan ruhu canımla bekliyorum.

9.7.1986

Muhammed ASLAN

GİRİŞ:

Tezimizin konusu olan Kuteybe b. Müslim (49-96/ 669-715) ve zamanının iyi anlaşılabilmesi, ayrıca Kuteybe'nin fetih hareketlerinin iyi değerlendirilebilmesi için, Emevîler döneminde Mâveraünnehr'e akınlar yapmış olan vâlilerden kısaca bahsedeceğiz. Çünkü, ekser fetihler uzun bir hazırlık döneminin neticesinde meydana gelmişlerdir. Büyük ve devamlı fetihler, sistemli olarak yapılmış olan mukaddemelere dayanır. Binaenaleyh, Kuteybe b. Müslim (86-96/ 705-715)'in Mâveraünnehr bölgesinde kazanmış olduğu başarılarının sırrını anlamak için, kendisinden önce o bölgede fetih yollarını açmada öncülük etmiş komutan ve savaşlarından bahsetmek gerekmektedir. Konumuz daha çok Emevîler dönemini kapsadığı için, bilhassa Halife Velid (86-96/705-715) dönemine munhasır olduğundan dolayı, biz, Halife Muaviye (41-60/661-680) döneminden başlayıp Halife Velid dönemine kadar Mâveraünnehr'e vali olarak görevlendirilmiş zatlardan akınlarından ve elde ettikleri neticelerden bahsedeceğiz.

Emevi Hânedanı'nın ilk hükümdarı Muaviye b. Ebî Süfyandır. Muaviye hilafet makamına geçtikten sonra dahildeki asayiş ve emniyeti temin etti. Bunun üzerine Müslümanlar arasındaki karışıklıklardan dolayı durmuş olan, Hz. Ömer (13-23/634-644) devrinde başlayan Mâveraünnehr bölgesindeki fetihlere yeniden girişme imkanı hasıl oldu. h.43 (663-664) yılında Basra'da vali olarak bulunan Abdullah b. Âmir, Abdurrahman b. Semure'yi Sicistan'ın fethi için görevlendirdi. Abdurrahman, Abdullah b. Hâzım ile birlikte Sicistan'da Kâbul, Belh, Büst ve diğer bir kısım şehirleri ele geçirdiler⁽¹⁾. h.43 yılında Abdullah b. Sevvar el-Abdî Sind'in fethine görevlendirildi. Fakat Sind'te yapmış olduğu savaşı kaybetmesi sebebiyle görevinden azledilip, yerine Mühelleb b. Ebî Sufra tayin edildi. Mühelleb o bölgede bir kısım savaşlara girişti. Bu savaşlarda başarılı da oldu. h.44 senesinde (664-665) Türkler'le yapmış olduğu savaşta zafer elde etti⁽²⁾.

(1) Ya'kubî, Ahmed b. Ebî Ya'kub b. Ca'fer b. Vehb b. Vazih, Tarihu Ya'kubî, (11), Beyrut, 1960, 217,18.; Ibn Esîr, Abu'l-Hasan Ali b. Muhammed, al-Kâmil fi't-Tarih, 111, Beyrut, 1965, 436.

(2) Ibn Esir, 111, 446.

Ziyad b. Ebîh'in Basra valiliğine atanmasından sonraki yıllarda (45/665), Mâveraünnehr ve Sistan'daki askeri girişimler planlı bir şekilde sokulmuştur. Ziyad, Horasan valiliğine Hakem b. Ömer el-Ğıfari'yi getirdi (47/667). Hakem b. Ömer Mâveraünnehr bölgesinin Toharistan kısmını fethetmek üzere hemen askeri harekâta girişti. Hakem'in bu harekâtı üç yıl kadar devam etti. Bu esnada Hakem III. Yazdücerd'in oğlu Fîruz'u mağlub etti ve O'nu Çin'e kaçmağa mecbur etti. Bu arada Sistan bölgesinde akınlarına devam eden Mühelleb b. Ebi Sufre Türklere karşı yeni başarılar elde etmiştir (45/665)(3).

Ziyad b. Ebîh mesafe uzaklığı sebebiyle, Horasan ve Toharistan bölgesine yapılan akınları, Kûfe ve Basra ordugahlarından gerektiği şekilde destekliyemiyordu. Bunun için, savaş mahallerine yakın yerlerde ordugâhlar teşkil etmek için halifeye müracaat etti. Halife Muaviye bu isteğe olumlu cevap verdi. Bunun üzerine h.51 (671m.) yılında Ziyad, Merv'i bir ordugâh şehri haline getirdi. Bu arada Basra ve Kûfe'den elli bin kişiyi Merv, Herat, Tus, Nisabur ve Belh şehirlerine yerleştirdi(4). Böylece bu şehirler Mâveraünnehr'in fethinde önemli üstlük vazifesi yapmış olacaktı.

Hakem b. Ömer'in ölümünden (51/671) sonra Horasan valiliğine Rebî b. Ziyad el-Hârisî getirildi. Rebî b. Ziyad h. 51 (m.671) senesinde Belh'te bir isyanı bastırdı. Hemen arkasından Kûhistan'a yürüyerek karşısına çıkan bölge kuvvetlerini mağlub etti. Ceyhun nehrine kadar ilerledi. İleride gelecek olan bir bölüme uzunca kendisinden bahsedeceğimiz Nîzek Tarhan Rebî karşısında tutunamadı. Amul ve Zamm şehirleri Arablar'ın eline geçti. Akınlar Harezmi'ye kadar devam etti(5). Ziyad b. Ebîh'in Basra valiliği sırasında Arab hakimiyetinin sınırları Ceyhun nehrine kadar uzanmış oluyordu.

(3) Taberî, Abu Ca'fer Muhammed b. Ömer at-Taberî, Tarih ar-Rusul ve'l-Muluk, V, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Mısır, 1964, 226.; Ibn Esir, III, 435.

(4) Taberî, V, 226, (Taberî'de, yirmi beş bin Kûfe'den, yirmi beş bin de Basra'dan savaşçı gönderildiği bildiriliyor.)

(5) Taberî, V, 225; Ibn Esir, III, 489.

Mâveraünnehr'e karşı girişilen fetihler, Ziyad'ın oğlu Ubeydullah b. Ziyad tarafından devam ettirildi. Ziyad b. Ebîh h. 53 (m. 673) senesinde ölmüştü. Yerine oğlu Ubeydullah b. Ziyad geçti.(53/673). Ubeydullah hemen akınlara girişti. Ceyhun nehrini geçerek, Mâveraünnehr bölgesinin en önemli şehirlerinden birisi olan Buhârâ üzerine yürüdü (54/674). Buhârâ'da, bu sırada "Kabac Hatun" isminde bir Hükümdar bulunuyordu (6). Ubeydullah Buhârâ muhasarasını tehir ederek bölgenin önemli ticaret merkezi olan Beykend'i ele geçirdi. Tehlikeyi sezen Kabac Hatun, Türkler'den yardım istedi, fakat gelen kuvvetler Ubeydullah'ın planlı saldırısına dayanamayıp mağlup düştüler. Buhârâ kuşatıldı. Hâtun, ağır vergi vermek şartıyla Ubeydullah'la barış yaptı. Ubeydullah barıştan sonra Basra'ya döndü (7).

Ubeydullah b. Ziyad'tan sonra Horasan valiliğine Said b. Osman b. Affan getirildi (56/675-676). Said Horasan valiliğine gelir gelmez hemen askeri faaliyetlere girişti. Ceyhun nehrini geçerek Semerkand'a karşı taarruza geçti. Buhârâ Hâtun'u Said'le ilk karşılaştığında O'na itaatini arzetti. Ancak daha sonra Türkler, Soğd, Kiş, Neseף halkının Said'e karşı harekete geçtiğini haber alınca O da onların safına geçti (8). Said b. Osman bu muhalif kuvvetlere karşı zafer kazandı. Bu zaferden sonra Narşahi'ye göre, Semerkand şehrini kuşattı. Orayı vergiye bağlayıp şehirdekilerin çocuklarından rehineler alarak, Tirmiz'e hücum etti ve mühim bir ticaret merkezi olan bu şehri zaptetti (9). Said yukarıda sıraladığımız başarılarına rağmen, meykiini muhafaza edemedi ve valilikten azledildi (58/678) (10).

(6) Taberî, V, 298.

(7) Narşahî, Ebû Bekr Muhammed el-Narşahî, Târih-i Buhârâ, (Farsça'dan Terc. edip tük. edenler; Emin Abdu'l-Mecid Bedvî ve Nasrullah Mübeşşir et-Tarrâzî), Kâhire, 1119, 62. Taberî, V, 298.

(8) Taberî, V, 306.

(9) Narşahî, 62, 63, 65.

(10) Belâzurî, Abu'l-Abbas Ahmed b. Yahya, Kitab Futûhu'l Buldân, (Çev: Zakir Kadirî UGAN), İstanbul, 1956, 11, 286.

Said b. Osman'ın Horasan valiliğinden azledilmesi, Mâveraünnehr bölgesinin fethi noktasından iyi olmadı. Fetih hareketleri üç sene durakladı. Bu duraklama süresi h. 58 (m.678) den, h. 61 (m. 680) yılına kadar devam etti. Nihayet Halife Yezid (60-64/680-683) Selm b. Ziyad'ı Horasan'a vali tayin etti (61/680-681). Selm, Horasan bölgesinin kendisine verilmesinden sonra, iyi bir atılım yapmak için büyük hazırlıklara girişti. Irak ve diğer bölgelerden asker toplayarak harekete geçti. Mâveraünnehr bölgesinin Soğd beldesinin en büyük ticaret merkezi olan Semerkand üzerine yürüdü ve orasını ele geçirdi (11). Bu arada Selm'in Harezmi'e karşı bir sefer yaptığı ve halkın vergi vermeyi kabul etmesi üzerine iki taraf arasında anlaşma yapıldığı, Belâzurî tarafından nakledilmektedir (12). Selm, bu hareketlerine devam ederken, Mâveraünnehr halkı birleşerek O'na hücum ettiler. Bu harekete Buhârâ hükümdarı Hâtun da katıldı. Fakat, Selm tedbirli ve planlı taktiğiyle bunları yendi. Daha sonra Buñârâ şehrine girerek Hâtun'u tekrar sulh yapmaya mecbur etti (13).

Yukarıda görüldüğü gibi Mâveraünnehr'in fuhatı hızla devam ediyordu. Bu arada Emevîler'le Abdullah b. Zübeyr (2-72/622-692) arasında şiddetli bir mücadele başlamıştı. Bu hadise iç karışıklığa sebep oluyordu. Devlete itaatini bildiren bazı prenslikler bu karışıklıktan istifade ederek istiklallerini kazanmak için harekete geçmişlerdi. Abdullah b. Zübeyr Emevîlerin Horasan'a tayin ettikleri valilerine karşı, Abdullah b. Hâzım'ı Horasan valiliğine tayin etmişti. Abdullah b. Zübeyr'in valisi olan Abdullah b. Hâzım Horasan'da Türk saldırılarına karşı bir takım başarılar elde etti. Nisâbur'a karşı düzenlenmiş olan bir hücumu geri püskürttü. İfsad kalesine karşı girişilen bir akında Türkler'i mağlub etti (14).

Abdullah b. Hâzım Halife Abdülmelik'e (86-96/705-715) itaat etmek istemedi. Bu sebeble Halife tarafından öldürüldü(15).

(11) Taberî, V, 472, 474.

(12) Belâzurî, II, 286.

(13) Narşahî, 65,66.

(14) Taberî, V, 548, 549.

(15) Barthold, V.V., Moğol İstilasına Kadar Türkistan, (Çev:H. Dursun Yıldız), İst., 1981, 238.

Babasının öldürülmesi üzerine oğlu Mûsâ, Emevî halifesine isyan ederek Mâveraünnehr'de bulunduğu kaleden hareketle Kiş şehrine geldi. Burada yaptığı savaşı kazandı. Oradan Tirmiz üzerine yürüdü orayı da ele geçirdi. Mûsâ, Türkler, Eftalitler, Arablar ve Tibetlilerden teşekkül etmiş olan bir orduyu mağlub etti (85/704). Mûsâ'nın elde ettiği bu başarıları nedeniyle, Emevîler'e verilmekte olan bir kısım vergiler O'na verilmeye başlandı (16). Bu arada Mûsâ hakkında bir sürü efsane ortaya çıktı (17).

Haccac b. Yusuf es-Sakafi (40-95 /660-714)'nin Irak umûmî valiliğine getirilmesini (75/ 694-695) müteakip, bu eyalete bağlı bölgelerde karışıklıklar önlenmiş ve hızlı bir şekilde fetihlere başlanmıştır. Haccac gerçekten kudretli ve dirayetli bir idareciydi. Fakat O'nun idaresinin ilk yıllarında, Mâveraünnehr bölgesinde başarılı seferlere girişilememiştir. Bunun neticesi olarak ta istenilen sonuca ulaşılamamıştır. Haccac, önceki başarılarından dolayı Mühelleb b. Ebî Sufre'yi tekrar Horasan'a vali tayin etti (78/697). Mühelleb, Kirman'da haricî isyanlarını bastırdıktan sonra Merv'e geldi. h. 80 (m. 699) yılında Kiş'e karşı bir sefer düzenledi. Ancak iki sene muhasara ettiği halde şehri ele geçiremeyip geri çekildi. Dönerken Merv er-Rûd yakınlarında vefat etti (82/702). Mühelleb b. Ebî Sufre'den sonra yerine oğlu Yezid b. Mühelleb geçti. Bu vali, Fergana, Harezmi ve diğer bir kısım şehirlere karşı seferlere giriştiyse de başarılı olamadı. Haccac'ın sevmediği ve ayrıca da kabileler arasındaki mücadeleleri körükleyen Yezid mevkiini muhafaza edemedi ve görevinden azledilerek hapse atıldı (85/704). O'nun yerine üvey kardeşi Mufaddal b. Mühelleb iş başına getirildi (85/704). Mufaddal da valilik makamında fazla kalamadı. Mûsâ b. Abdullah b. Hâzım'ı yakalayıp öldürdükten sonra, Haccac tarafından görevinden uzaklaştırıldı. (85/704) (18).

(16) Ibn Esir, IV, 507.

(17) Yıldız, Hakkı Dursun, İslamiyet ve Türkler, Çağrı Yayınları, İst., 1980, 13.

(18) Taberî, VI, 411, 412; Ibn Esir, IV, 505, 506, 507.

Yukarda isimlerini verdiğimiz ve kısa da olsa faaliyetlerinden bahsettiğimiz Horasan valileri, doğulu ve batılı yazarların ittifakıyla "Mâveraünnehr'in gerçek fatihi Kuteybe b. Müslim için" öncü akıncı kuvvetlerin başındaki akıncı beyleri rolünü oynamışlardır. Bu fikrimiz ileride açığa kavuşacaktır. Sonraki bölümlerde görüleceği gibi, Toharistan, Sicistan ve Soğd bölgesinde Fetihler yapan Kuteybe'den önce, yukarıda görüldüğü gibi, bu valiler de fetihler yapıp fetih kapılarını açmış oluyorlardı. Mâveraünnehr bölgesinin en mühim merkezleri olan, Buhârâ, Semerkand, Harezem, Belh, Tirmiz ve Baykend gibi şehirler Kuteybe'den önce fethedilmiş oluyordu. Kuteybe b. Müslim'e bu bölgelerde bir takım siyasî ve sosyal nedenlerle sarsılan ve elde edilmesinde güçlük çekilen istikrarı temin etmek kalıyordu. Yani O, daha önceden atılmış olan temeller üzerine sağlam bir bina yapacaktı. Dolayısıyla, bir binanın temeli çatı için ne kadar önemli ise, Kuteybe'nin ilk hayat devresinde, kendisini "Mâveraünnehr fatihliğine" hazırladığı dönemde o bölgeye yapılan fetih hareketleri de, O'nun daha sonra yapacağı seferlerde karşılaşılabilecek kolaylıklar ve kazanacağı zaferler açısından, o kadar önemlidir.

İlk akınların önemi Arab ordularının bölgenin coğrafi yapısına alışmış olması noktasından da değerlendirilebilir. Bölgeyi hiç tanımayan bir ordunun başarılı olması düşünülemez. Nitekim, Arablar'ın Mâveraünnehr bölgesine yapmış oldukları ilk seferler bu fikrimizi teyit etmektedir. Demekki, Kuteybe Mâveraünnehr bölgesine, o bölgenin savaş şartlarını bilen muntazam bir orduyla gelecekti. Tabii olarak, neticesinde muzaffer olacaktı.

Diğer taraftan, ta Hz. Ömer zamanından başlayıp Kuteybe b. Müslim'e kadar, Mâveraünnehr bölgesinde devam etmiş olan fetih hareketleri, bölge halkını yeteri kadar sindirmişti. Bu sindirme haleti de Kuteybe'nin başarılarında rol oynayacaktı. Zaten, Mâveraünnehr bölgesinde yaşayan halkın muntazam bir birliği de yoktu. Bölge halkı dağınık küçük devletçikler halinde bulunuyordu. Fakat, Mâveraünnehr bölgesine yakın bulunan Türkiş hakanlığı bu bölge halkını Arablar'a karşı destekliyerek, onların mukavemetini sağlı-

yordu.Kuteybe'den önce, Mâveraünnehr'e yapılan akınlar, bölge sakinlerinin mukavemet gücünü iyice kırmaştı. Daha sonra Kuteybe dönemini anlatırken göreceğimiz gibi, bu kırılan mukavemetten dolayı, birçok beldeler ya sulh yoluyla veya şehrin anahtarlarını teslim etmek suretiyle fethedilmiştir. Bu durum karşısında Kuteybe fazla zayıf vermeden Mâveraünnehr'i fethetmiş olacaktı.

Yukarda anlatmış olduğumuz ilk akınların saymış olduğumuz avantajlarıyla Mâveraünnehr'in fethine girişen Kuteybe b. Müslim'i, gelecek sahifelerde üç bölüm halinde incelemeye çalışacağız. Birinci bölümde O'nun zamanından kısaca bahsedip, doğumundan ve yetişmesinden bahsedeceğiz. İkinci bölümde, Merv'den Çin'e kadar olan bölgede yapmış olduğu fethatı anlatmağa çalışacağız. Üçüncü bölümde ise, başlı başına bir olay olan O'nun ölümünü anlatacağız.

B İ R İ N C İ B Ö L Ü M

K U T E Y B E B . M Ü S L İ M ' İ N Z A M A N I V E H A Y A T I :

A- KUTEYBE B. MÜSLİM'İN ZAMANI:

I- EMEVİLER'İN İLK DÖNEMİNE KISA BİR BAKIŞ:

Kuteybe b. Müslim'in iyice anlaşılabilmesi için, O'nun zamanında hilafet makamında bulunmuş olan Emevî Halifelerinden kısa da olsa bahsetmek gerekmektedir. Abdulmelik b. Mer-
van (65-86/685-705) halife iken, Kuteybe de Rey şehrinde vali olarak görev yapmakta idi. Bu ikisi arasında, ileride görüleceği gibi fazla bir münasebet bilinmiyor. O'nun için Abdulmelik zamanını kısa kesip, oğlu Velid zamanından az da olsa tafsilatlı bahsedeceğiz. Çünkü, Velid b. Abdulmelik'in hilafete geçmesinden hemen sonra Kuteybe de Horasan'a vali olarak tayin ediliyor (86-96/705-715). Dolayısıyla, bu iki zat, biri devletin başında halife olarak, diğeri O'nun Ho-
rasan valisi olarak on sene gibi uzun bir süre kader birliği etmişlerdir. Bunun için, Velid zamanını birazcık uzun anlat-
mağa çalışacağız. Bu arada Kuteybe'nin maddi ve manevi hamisi durumunda olan Haccac b. Yusuf'tan da kısaca bahsedeceğiz.

Bilindiği gibi, Emevî hanedanı Muaviye b. Ebi Süfyan' la (41/661) iş başına gelmiş ve Dört Halife devri kapanmıştı. Muaviye, yirmi seneye yakın hilafeti zamanında, iç karışıklıkları önleyip devlete çeki düzen verdi. O'nun ölümüyle yerine oğlu Yezid (60-64/680-683) hilafet makamına geçti. Yezid zamanında birçok iç karışıklıklar oldu. Devlet makenizması tam manasıyla çalışamaz duruma geldi. Yezid, Emevî devleti için gerekli olan , iyi bir faaliyet gösteremedi. O öldüğünde Emevî devleti karışık bir görünüm arz ediyordu. Yezid'in yerine 11. Muaviye hilafete geçti (64-64/683-683). Fakat O da çok kısa süren halifeliği esnasında devlet yararına bir varlık gösteremedi. 11. Muaviye öldüğü zaman Emevî Devleti yıkılmakla karşı karşıya bulunuyordu. Buraya kadar kendilerinden kısaca bahsettiğimiz Emevi Halifeleri, Emevîler'in "Süfyaniler" kolunu temsil ederler.

Süfyaniler'den sonra Emevî hilafetine "Mervâniler" hakim oldular. Emevi Devleti'nin başına geçen ilk Mervanî

Halife I. Mervan b. Hakem'dir(64-65/683-685). Mervan b. Hakem de Süfyaniler'den Yezid ve II. Muaviye gibi, Devletin iç bünyesinde meydana gelen karışıklıklara karşı başarılı bir önlem alamadı.

II- HALİFE ABDULMELİK DÖNEMİ(65-86/685-705):

a.)Kültürel ve Siyasî Durum:

Mervan b. Hakem'in ölümünden sonra, Emevî hilafetine Abdulmelik b. Mervan geçti. (65/685).

Abdulmelik, her bakımdan kabiliyet ve kudret sahibi bir insandı. Hilafete gelir gelmez devletin düşmüş olduğu iç karışıklıkları önlemek için, bazı tedbirlere baş vurdu. Yedi yılla yakın süren bir mücadele devresinden sonra, devletini içine düşmüş olduğu karışık ve müşkül durumdan kurtardı. Neticede devlet otoritesini sağlamayı başardı. Devletin çeşitli yerlerinde isyan teşebbüsünde bulunan ihtilalci grupları tam manasıyla sindirdi (1). Halife Abdulmelik tarafından isyanların yatıştırılması üzerine, İslam kültürü ve medeniyeti bakımından bu devirde birçok gelişmeler oldu. İslam tarihinde Abdulmelik'le birlikte parlak bir dönem açılmış oluyordu. Abdulmelik her şeyden önce kuvvetli bir idareci durumundaydı. Kendi döneminde yapmış olduğu en mühim faaliyetlerden birisi kuvvetli bir posta teşkilatı kurmuş olmasıdır (2). Vergi işlerini tanzim etmiş ve ayrıca kendi zamanına kadar, maliyede kullanılmakta olan İran ve Bizans paraları yerine altın ve gümüşten para bastırmıştır. Bastırdığı paralar üzerine Kur'an- Kerim'den bir kısım ayetler kazdırmıştır (695 m.) (3). Abdulmelik b. Mervan zamanına kadar Malî işlerde Yunanca ve Farsça kullanılmakta idi. Abdulmelik ilk defa bu iki yabancı dil yerine Arabça'nın resmî dil olmasına sağlamıştır (4).

(1) Mes'ûdî, Abu'l-Hasan Ali b. Husayn al-Mes'ûdî, Murucü'z-Zeheb ve Meadinu'l-Cevher, Beyrut, 1966, III, 91, 92, 93, 94. Ya'kübî, II, 269, 270, 271.; Zirikî, Hayru'd-Din ez-Zirikî, el-A'lam, Tarihsiz, IV, 312.; Hasan, İbrahim Hasan, İslâm Tarihi, (Çev: İsmail Yiğit, Sadrettin Gümüş), Kayıhan Yay. İst.1985, I, 372.

(2) Hitti, Philip K., Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi, (Çev: Salih Tuğ), İst. 1980, II, 344.; Yurdaydın, H.Gazi, İslam Tarihi Dersleri, Ank. 1982, 20.

(3) Taberî, VI, 256.; Hitti, II, 344. (4) Hitti, II, 344.

Abdumelik'in ıslahat hareketleri içinde, Arab yazısına da eğildiğini görüyoruz. Abdumelik'in Irak valisi Haccac b. Yusuf, tamamen sessiz harflerden müteşekkil olan Arab alfabesini harekelemek suretiyle daha güzel kullanışlı bir hale getirmiştir (5).

b) Haccac b. Yusuf es-Sakaff (40-95/660-714):

Haccac b. Yusuf sert mizaclı ve vazifesini yapan kudretli bir insandı. Halife Abdumelik, O'nu Mekke'de isyan eden Abdullah b. Zübeyr'in isyanını bastırmak üzere Hicaz bölgesine göndermiş, O ise verilen vazifeyi yerine getirmekte tereddüt göstermemiştir. Ibn Zübeyr tarafından çıkarılan isyanı bastırıp, O'nun kesik başını Şam'a göndermiştir (6). Bu hareketten sonra Haccac'ı Irak umumî valisi olarak görüyoruz (75/694-695). Irak'a ilk geldiği zaman Kûfe camiine giderek kendisini halka takdim etmiş (7) ve bir konuşma yapmıştır. Sözleri arasında; "Bazı başların olgunlaştığını görüyorum, ben o koparma işini yapacak adamım" gibi sözlerle, her zaman ismiyle birlikte yâdedilen "Zalim" lakabının tam müstahakı olduğunu göstereceğine işaret etmiş oluyordu. Daha sonra bu lakabın hakkını vermiştir (8). Haccac'ın "Tavus Kuşları Ordusu" diye bir ordusu mevcuttu (9). Bu ordusu sayesinde ve almış olduğu diğer tedbirlerle, Irak'ta, yani Emevî aleyhtarlığının en kalabalık ve kuvvetli olduğu bölgede zalimane bir idare tarzıyla sükuneti temin etmiştir. Neticede, İmparatorluğun bu tehlikeli kısmında emniyeti sağlamıştır (10). Haccac gerçi zalimdir, ancak bu zulmünün yanında düşünce hayatının gelişmesi için birçok faaliyet göstermiştir. Gramer ilmi O'nun zamanında gelişmeye başlamıştır.

(5) Yurdaydın, 21.

(6) Ziriklî, II, 175.; Ibn Esir, IV, 348, 359.; Crogry, Ebu'L-Ferec, Ebu'l-Ferec Tarihi, (Çev: Ömer Rıza Doğrul), Ank. 1945, I, 188.

(7) Taberî, VI, 202.

(8) Mes'ûdî, III, 125, 126.

(9) Hitti, II, 329.

(10) Yurdaydın, 21.

Ayrıca Basra ve Kûfe'de yerleşmiş olan Ashab Kur'an ve Hâdis ilimlerini O'nun Irak valiliği zamanında geliştirmişlerdir. Haccac, şairleri, edipleri korumuş, Emevilere sâdkâne hizmet etmiş, bir çok müslümanın kanına girdiği için "Zalim" lakabını almıştır (11). Haccac'ın emniyeti temin etmedeki ve devletin doğu sınırlarının genişlemesindeki yapmış olduğu hizmetler tartışma götürmeyecek kadar muazzamdır. Kuteybeyî incelemeye geçtiğimizde bu açık bir şekilde görülecektir.

III- VELİD B. ABDULMELİK DÖNEMİ (86-96/705-715):

a) Velid Zamanında Kültürel Faaliyetler:

Abdumelik b. Mervan 20 sene gibi uzun hilafeti döneminde, Emevi devletinin bütün işlerini yoluna koydu. Abdumelik öldüğü zaman Velid'e büyük bir miras bırakmıştı. Emevi devletinin her tarafında fetihler devam ediyordu. Velid babasından sonra hilafet makamına geçtiği zaman, asayiş, idare ve kültür yönünden gelişmeye çok müsait olan bir devletle karşı karşıya idi. Velid bu zemini iyi değerlendirdi. Kendi devletini kültürel ve siyasi yönden çok yüksek bir düzeye çıkardı. Abdumelik'in yakın taraftarı bulunan Haccac yine Irak umumi valiliğine devam ediyordu. Velid zamanı gerçekten İslam dünyasının refahlı bir hayat seviyesine ulaştığı bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır.

Velid zamanında üzerinde en çok konuşulan konu mimardır. İleride işaret edeceğimiz büyük fetihler yanında, mimari ve sanat alanında büyük gelişmeler kaydedilmiştir. Mimarinin gelişmesinde, Halife Velid'in mimariye düşkünlüğü çok büyük rol oynamıştır. Büyük bir mimari eseri olan Şam Emeviye Camii bu Halife döneminde yaptırılmıştır (12). Velid ayrıca, Irak'ta su kanalları yaptırmış, suların düzenli olarak tarımcılara dağıtılması, uzunluk ve ağırlık ölçülerinin ayarlanması gibi devlet için çok lüzumlu işlerle uğraşmış ve devletini kalkındırmıştır (13). Velid Mekke'deki

(11) Wellhausen, Julius, Arab Devleti ve Sukutu, (Çev:Fikret Işıltan), Ankara, 1963, 120.

(12) Mes'udî, III, 157.; Hitti, II, 350.

(13) Taberî, VI, 437.; Ibn Esir, IV, 333.

"Mescidü'l-Haram"ı genişletmiş ve güzelleştirmiş (14), Medine'deki Mescid-i Nebî'yi yeni baştan inşa ettirmiş, Suriye'de çok sayıda mektebler, ibadethaneler yaptırmış ve cüzam hastaları, topallar, körler için hususi tesisler kurdurmuştur(15). Ayrıca, Velid, Müzmin hastalar için hastahaneler, fakir ve düşkünler için özel müesseseler açmıştır (16).

b) Fetih Hareketleri:

Halife Velid yukarıda arzettiğimiz kültürel faaliyetlerinin yanında, futuhatta da babasının miras bıraktığı yerden başlayarak çok büyük mesafeler katetmiştir. Suriye, İran, Irak ve Mısır'ın Halife Hz. Ömer ve Osman zamanlarında fethedilmesiyle İslam futuhat hareketinin ilk devresi kapanmıştı. Halife Abdulmelik ve Velid ile de fethin ikinci devresi başlamış oluyordu (17).

Şimdi Velid zamanındaki fetih hareketlerine ana hatlarıyla bakalım. Velid zamanında, İslam futuhatındaki gayretleri ve başarılarıyla, karşımıza dört büyük kumandan ve fatih çıkmaktadır. Bunlar;

1-Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed es-Sakafî (62-98/ 681-717),

2-Kuteybe b. Müslim, (Bunun üzerinde daha sonraki bölümlerde genişçe durulacaktır.)

3-Mûsâ b. Nusayr (19-97/ 640-715),

4-Mesleme b. Abdulmelik b. Mervan (v. 120/ 738) (18).

(14) Hitti, II, 349.

(15) Taberî, VI, 496.

(16) Ya'kûbî, II, 290.; Hitti, II, 349.

(17) Suyûtî, Cemâlü'd-Din Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, Târihu'l-Hulefâ, İstanbul, 1952, 225; Hitti, II, 326.

(18) Muhammed Hızır Bey, Muhâdarâtü Târihu'l-Ümami'l-İslamiyye ed-Devleti'l-Emeviyye, Mısır, 1969, II, 170. ; Ahmet Refik, Büyük Tarihi Umûnî, İstanbul , 1328, V , 132, 133.

Velid zamanının yukarıda isimlerini verdiğimiz meşhur kumandanları sayesinde, İslam fuhatı alabildiğine genişlemiştir. Doğu'da Muhammed b. Kasım İndus'u geçerek, Pencap'ta bulunan Multan'a kadar ilerlemiş ve Sind'in fethine muvafak olmuştur (19). Diğer taraftan Kuteybe b. Müslim, Buhârâ, Semerkand ve ta Kaşgar'a kadar ilerlemeyi başarmış, dolayısıyla Emevi devletinin sınırları Çin'e kadar dayanmıştır. Mesleme b. Abdulmelik kumandasındaki Emevi Arab orduları Bizans içlerine kadar ilerlemiş, Kostantiniyye'nin fethine teşebbüs etmişlerdir. Hatta h. 96 (m. 705) senesinde, Mesleme Kostantiniyye'de bir mescid inşa etmiştir (20). İslam devletinin kuzeyinde bu şekilde sınırlar genişlerken, batısında sonuç bakımından çok daha önemli fetihler devam etmekteydi. Müslümanlar, Halife Velid döneminde İspanya'ya geçerek, Fransa içlerine kadar uzanacak olan, İslam ilerlemesinin ilk adımlarını atıyorlardı. Mûsâ b. Nusayr komutasındaki ordular Afrika'da; Berberîleri tam manasıyla itaat altına almış (m.707) İslamiyetin Atlantik kıyılarına kadar yayılmasını sağlamıştı. 711' de meşhur Târik b. Ziyad, bugün kendi adıyla anılan Cebel-i Târik boğazını geçerek, Batı Gotlar'ı Kralı Rodrik'i yenmiş, İslamiyet'in İspanya'da ilerlemesini temin etmiş ve daha o zaman Endülüs Emevî Devleti'nin temelini atmıştı (21).

Bu yayılma kısa zamanda, Prenelere kadar dayanmış, Fransa içlerine ilerleyerek, 732 tarihine kadar devam etmiştir. Böylece yüz sene gibi kısa bir zamanda büyük bir İslam İmparatorluğu kurulmuş oluyordu.

İşte, Kuteybe b. Müslim böyle her cihetten şaşıla bir dönemde Emevî devletinin Horasan valiliğini yapmıştır. O'nun Mâveraünnehr bölgesindeki başarılarında, zamanında devlet otoritesinin mükemmel işleminin büyük payı vardır. O, sâvetli ve haşmetli bir devletin, heybetli ve muktedir bir kumandanı olarak Mâveraünnehr'de Fatih olmuşsa bunu zamana, yetiştiği çevreye, devlet gücüne ve her zaman destekleriyle himayelerine mazhar olduğu, Velid ve Haccac'a borçludur.

(19) Ya'kubî, II, 289; Zirikli, VII, 225.

(20) Taberî, VI, 439; Zirikli, VIII, 122.

(21) İbn Esir, IV, 539, 556,566.; Zirikli, VIII, 285.

B- KUTEYBE'NİN HAYATI:

I-KUTEYBE B. MÜSLİM'İN DOĞUMU VE YETİŞMESİ:

a) Kabileleri, Babası ve Kardeşleri:

Kuteybe b. Müslim Bâhile Kabilesi'ne mensup olan Müslim b. Amr'ın oğludur. Kuteybe'nin babası Müslim b. Amr'ın Halife Yezid b. Muaviye yanında çok büyük kadr ve kıymeti vardı. O'nun künyesi "Ebû Salih" olarak bilinirdi. Müslim b. Amr'ın Herûn isminde cins bir atı vardı. O'nun atı öyle meşhurdu ki, onunla darbu mesel getirilir olmuştu (22). Şairlerden biri Müslim b. Amr hakkında şöyle der:

"Kureyş'in idare mekanizması boş kaldığı zaman, hilafet Bâhile kabilesindedir. Özellikle Herûn ismindeki atın sahibi olan Ebû Salih'e kalan bu hilafet, hiç te âdil sünnete muvafık değildir" (23).

Müslim b. Amr'ın neseb silsilesi kaynaklarda şöyle sıralanmaktadır: "Kuteybe b. Ebf Sâlih Müslim b. Amr b. Husayn b. Rabia b. Hâlid Ibn Esidi'l-Hayr b. Kudâf b. Hilâl b. Selâme b. Sa'lebe b. Vâil Ibn Ma'n b. Mâlik b. A'sar b. Sa'd b. Kays 'aylan b. Mudar b. Nezar b. Ma'd b. Adnan el-Bâhilî" (24). Ibn Kuteybe'ye göre, Kuteybe b. Müslim, Bâhile kabilesinin Benû Hilâl b. Amr boyundandır (25). Yukarıda ifade ettiğimiz gibi, Kuteybe'nin babasının Yezid b. Muaviye yanında kadrü kıymetinin büyük olması, Emevî saltanatının kurucusu olan Muaviye'nin yakın taraftarı olmasından ileri gelmekteydi (26).

Ibn Hallikan ve Ibn Kesir'e göre, Bâhile kabilesi Arablar yanında rezil ve adi bir kabile olarak biliniyordu. Bu sebeple onların hilafete gelmeleri hoş karşılanmıyordu. (27). Yukarıda naklettiğimiz malumatlar dışında Kuteybe'nin nesebi hakkında, kaynaklar fazla bilgi vermiyorlar.

(22) Ibn Hallikan, Ebu'l-Abbas Şemsu'd-Din b. Hallikan, Vefeyâtü'l-A'yan ve Enbâü Ebnâi'z-Zamân, Neşr: Muhammed

Muhyiddin Abdulhamid, Kâhire, 1948, III, 249, 250.; Ibn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, Kitab el-Maârif, (thk. Muh. İsmail es-Savi), Beyrut, 1960, 178.

(23) Ibn Kuteybe, El-Maârif, (Çev: Hasan Ege), İst, ?, 278, 73.

(24) Ibn Hallikan, III, 249; (25) Ibn Kuteybe, 279.

(26) Parmaksızoğlu, İ., "Kuteybe", Türk Ansik., XXII, 390.

(27) Ibn Kesir, 'Imadü'd-Din Ebu'l-Fida 'Omer b. Kesir, el-Bidaye ve'n-Nihaye, Beyrut, 1966, IX, 169.

Yukardan anlaşıldığına göre, Kuteybe b. Müslim'in kabilesi Arablar yanında yüksek bir mevkie sahip değilmiş. Fakat O'nun ailesi, Arablar yanında nesebe çok önem verildiği halde, bu basit kabile içinden, halifeler yanında temayüz etmesini bilecek kadar ferasetli kimselerden müteşekkil imiş. Bunun delili, yukarda da ifade edildiği gibi, Kuteybe'nin babasının Muaviye'nin yakın taraftarı olması ve Yezid b. Muaviye yanında kadrü kıymeti bulunmasıdır. Tabii ki, Mâveraünnehr fatihi Kuteybe'nin yetişmesinde O'nun sultanlara yakın olarak büyümesinin müspet olarak büyük rolü olduğu tartışma götürmese gerektir.

Kaynaklar Kuteybe'nin kardeş sayısına dair bir takım bilgiler vermektedirler. Kuteybe'nin daha sonraki fetih yıllarında, kardeşlerinin kendisiyle kader birliği yapmasından dolayı, kardeşlerinin isimlerini de burada nakletmeyi uygun buldum.

Müslim b. Amr'ın Kuteybe ile birlikte şu çocukları vardı; "Beşşar, Ziyad, Abdulkerim, Abdullah, Sâlih, Abdurrahman, Hammâd, Zerika, Dırâr, Amr, Ma'bed, Huseyn" (28). Buna göre, Kuteybe b. Müslim kendisiyle birlikte on üç kardeşe sahipti.

Müslim b. Amr'ın en büyük oğlu Beşşar idi. Büyüklük ve kabiliyetinden dolayı, kıymeti diğer kardeşlerine göre daha yüksekti. Yaş sırasına göre ikinci sırayı almadığı halde, akıllılığı ve dirayeti noktasında, Kuteybe ikinci derecede geliyordu (29). Bundan anlaşılıyor ki, Kuteybe on üç kardeşi içerisinde, mümeyyez sıfatlara malik, daha çocukluğunda ileride yapacağı fetihlere hazır bir fıtratta yaratılmıştı.

Kuteybe'nin kardeşlerinden Beşşar'ın da çocukları vardı. Kaynaklarda onlar hakkında çok kısa bilgi bulabiliyoruz. Kuteybe'nin diğer bir kardeşi Ziyad b. Müslim, Mâveraünnehr'in fethi esnasında, Kuteybe ile kader birliği yapmış ve Kuteybe'ye karşı yapılan isyanda öldürülmüştür. Abdulkerim b. Müslim de o isyanda öldürülmüştür. Bu son iki zatın nesilleri kendi-

(28) Ibn Kuteybe, 279.

(29) Ibn Kuteybe, 279.

lerinden sonra devam etmiştir (30).

b) Kuteybe b. Müslim'in Doğumu ve Yetiştirilmesi:

Bâhile kabilesinin Hilâl kolunun Amr boyundan olan Kuteybe b. Müslim, kaynaklarda geçen bilgilere göre h.49 (m. 669-670) yılında dünyaya geldi.⁽³¹⁾ Kuteybe, h.96 (m. 705) senesinde, Belâzuri'ye göre 55 yaşında⁽³²⁾ Veki' b. Ebi Sûd tarafından çıkan bir isyanda öldürüldü. Ibn Kesir'e göre ise 48 yaşında öldürülmüştür.⁽³³⁾ Daha sonra izah edileceği gibi, kaynakların ekserisi 48 yaşında öldürüldüğünü zikretmektedirler. Kuteybe b. Müslim'in çocukluk yıllarına dair, malumat yok denecek kadar azdır. Fakat biz, O'nun parlak bir çocukluk dönemine sahip olduğu kanaatindeyiz. Çünkü, babası Müslim b. Amr, Halife Yezid b. Muaviye'nin ileri gelen adamlarındandı. Bu sebeple Halife'ye yakın olma nimetlerinden istifade etmiş olsa gerektir. Eski kaynaklarda bu kanaatimizi tekid eder bir bilgiye rastlayamıyoruz. Bununla birlikte, M.A. Shaban'ın "The Abbâsîd Revolution" isimli eserinde buna yakın bir malumat buluyoruz. Şöyle ki; Abdülmelik zamanında, Irak valiliğine tayin edilen ve Velid zamanında da bu görevini yürüten Haccac, idareci yetiştirmek amacıyla, "Haccac'ın Okulları" namı altında idârî okullar açmıştı. Kuteybe b. Müslim de bu okullarda yetişmiş bir kimse olarak karşımıza çıkmaktadır⁽³⁴⁾. Bu okullarda gerekli eğitim ve öğretim mertebelerinden geçen Kuteybe, edindiği bilgilerle kabiliyetlerini inkişaf ettirdi. Yüksek kabiliyetiyle Haccac'ın dikkatini celbetti. Haccac'ın gözüne girmek demek, Halife'nin yanında da itibar kazanmak demektir. Kuteybe okul süresince arkadaşları içerisinde temayüz etmişti. Zaten okulunu en iyi dereceyle bitirdi⁽³⁵⁾.

(30) Ibn Kuteybe, 279.

(31) Kafesoğlu, İbrahim, "Kuteybe b. Müslim", IA, VI, 1051, Şemseddin Sâmî, Kâmus el-A'lam, İst, 1314 h., V, 3603. Narşahî, 69.

(32) Belzûrî, II, 307.

(33) Ibn Kesir, IX, 168.

(34) Shaban, M.A., The Abbâsîd Revolution, Cambridge, 1979, 72.

(35) Shaban, 72.

Kuteybe b. Müslim'in yetişmesi hakkında , bu kısa bilgilerin dışında her hangi bir malumata rastlayamıyoruz. O'nun Emevî telkin ve tesiri altında yetişip, bu sebeple de Emevîler'in en büyük taraftarlarından birisi olduğu söylenebilir (36). İstikbalde, yaptığı hizmetleri bu kanaati doğrular mahiyettedir.

Kuteybe, kendisini ilk defa, Abdurrahman b. Muhammed el-Eş'as'a karşı açılan mücadelede tanıttı. 701'de Deyru'l-Cemâcim savaşında, Haccac'ın ordusunda üstün başarılar gösterdi. Bunun üzerine Haccac'ın iltifatını kazandı. Haccac'la Kuteybe'nin münasebetleri burada başladı ve ölünceye kadar devam etti. Haccac bundan sonra her zaman O'nun hâmisî durumunda olmuştur. Kuteybe b. Müslim de her haliyle Haccac'a sadakatini izhar ediyordu. Deyru'l-Cemâcim savaşından sonra Kuteybe, Haccac tarafından Rey şehrine vali olarak tayin edildi (m.701) (37). Kuteybe, Abdulmelik b. Mervan'ın ölümüne (m.705) kadar Rey şehrinde valilik görevine devam etti. Kuteybe'nin Rey şehrinde yapmış olduğu faaliyetler hakkında hiç bir şey bilemiyoruz. Kuteybe'nin Emevî iktidarındaki ilk görevi, Rey valiliği ile başlamış oluyordu. O'nun bu görevi dört yıla yakın devam etmiştir. Rey valiliğinden önce idari mekanizmada görev alıp almadığına dair açık bir malumata sahip değiliz.

c) Kuteybe b. Müslim'in Çocukları:

Kuteybe, Emevî saltanatında çok büyük işler yaptığı gibi, O'nun çocukları da Emevi saltanatında çeşitli kademelerde hizmet etmişlerdir.

Kuteybe'nin kaynakların ismini verdiği dokuz çocuğu vardı. Bu dokuzun dışında isimleri nakledilmeyen başka çocukları olduğu da bildirilmektedir. Çocuklarının isimlerini şöylece sıralaya biliriz; "Müslim b. Kuteybe, Katn b. Kuteybe, Kesir, Haccac, Abdurrahman, Selm, Salih, Amr, Yusuf." (38).

(36) Parmaksızoğlu, T. Ans., XXII, 390.

(37) İbn Kuteybe, 279; Zirikî, VI, 28; Şemseddin Sâmî, V, 3603; Parmaksızoğlu, T. Ans., XXII, 390.

(38) İbn Kuteybe, 279.

Kuteybe'nin çocuklarından birisi olan Selm, iki defa Basra valiliğine tayin edilmiştir. Ağırbaşlı ve kabiliyetli bir insan olduğu ve Rey şehrinde öldüğü haber verilmektedir. Künyesi Ebû Kuteybe'dir. Selm'in de bir çok çocukları oldu. Said b. Selm bunlardan birisidir. Said, Ermeniyye'ye, Musul'a, Sind'e, Taberistan'a ve Cezire'ye vali olarak tayin edilmiş ve buralarda valilik görevini ifa etmiştir. Selm'in diğer bazı çocuklarının da valilik yapmış olduğu haberler arasındadır. Ancak nerelerde ve hangi çocuklarının valilik yaptığı sarih olarak bildirilmiyor (39).

Kuteybe'nin erkek çocuklarından olan Katn b. Kuteybe, Semerkand ve bazı Mâveraünnehr kasabalarında idareci olarak vazife yaptı. Kuteybe'nin bütün çocukların iyi bir terbiyeden geçtiği ve kavimlerinin efendileri oldukları nakledilmektedir (40).

Bütün bunlardan anlaşılıyor ki; Amr b. Müslim Ailesi, bütünüyle Emevî Saltanatının hizmetine girmişler ve nesilleri devam ettiği sürece, onlara sadakatle hizmet etmişlerdir. Bu hizmetlerinin dünyevî mükafatlarını, o zamanda ehemmiyetli merkezler olan, bir çok beldelerin valiliklerine tayin edilmekle görmüşlerdir.

II- KUTEYBE'NİN ŞAHSİYETİ:

a) Kuteybe'nin Cesaret ve Kahramanlığı:

Haccac b. Yusuf, Kuteybe'yi tedbiri, cesareti ve kahramanlığından dolayı, Rey şehrine vali olarak göndermişti. Rey şehrindeki başarılı idaresinden sonra, O'nu, Yezid b. Mühelleb ve Mufaddal b. Mühelleb'in yerine Horasan valiliğine terfien atadı. Kuteybe'nin Horasan valiliği gibi ağır bir yükün altına itilmesinde, O'nun tedbirdeki fevkalâde kabiliyeti ve harika bir cesarete sahip olmasının büyük rolü olmuştur. Gerçekten Kuteybe, kendisinden bekleneni başarıyla yaptı.

Kaynaklar, Kuteybe b. Müslim'den Cesûr, Gayyur⁽⁴¹⁾ ve ciddi bir komutan olarak bahsetmektedirler. Ayrıca, temiz

(39) İbn Kuteybe, 279.

(40) İbn Kuteybe, 279.

(41) Şemseddin Sâmî, V, 3603; Zirikî, VI, 28.

ahlaklı, dâhî, uzak görüşlü, şiir rivayet eden ve şiiri bilen (42) bir kimse idi. Kavminin efendisi olarak bilinmekteydi. Heybetli ve azametli bir şahıs olduğu da rivayet edilmektedir (43).

Kuteybe hakkında söylenen bu vasıflar ileride görülmüş anlaşılacağı gibi, noksandır fazla değildir. O'nun kahramanlığı ve cesareti, yaptığı fetihler, kazandığı zaferler, ve yaptığı harika hizmetlerle anlaşılabilir. Gerçekten o, Merv'den başlamak üzere, bütün aşağı Türkistan'ı (Mâveraünnehr) fethedip, Arab Emevî devletinin sınırlarını, doğuda ta Çin içlerine kadar genişletmiştir. On sene gibi kısa bir müddette bu kadar harika işler başarmış olan birisinin ne kadar enerjik ve kahraman bir kimse olduğu anlaşılır zannedirim.

b) Şair ve Edip Kuteybe:

Kuteybe b. Müslim'in harblerdeki idare kabiliyeti ve kahramanlığı yanında, şiir ve edebiyata karşı ayrı bir düşkünlüğü vardı. İbn Kuteybe O'nu, "eş-Şi'r ve's-Şuarâ" isimli eserinde şairler arasında zikretmektedir (44). Ayrıca Taberî, İbn Esir gibi kaynaklar, Kuteybe'nin bir çok şiirlerini nakletmektedirler. Hatta Kuteybe ile ilgili bölümlerdeki şiirler, bir tez konusu olacak kadar çoktur (45).

Ayrıca Kuteybe'nin edebi bir şahsiyet olduğuna dair, O'nun savaşlar sırasında ordusunu galeyana getirmek için irad etmiş olduğu hutbelerini de gözden uzak tutmamak gerektir. Bu hutbeler, gerçekten derin bir edebi vukufiyetin neticesidir (46). Bu hutbelerden bir kısmını, ileride ikinci bölümde naklelmeye çalışacağız.

(42) Zirikî, VI, 28.

(43) Taberî, VI, 518; İbn Esir, V, 19.

(44) İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim. Kitab eş-Şi'r ve's-Şuarâ, Leyden, 1922, 273, 342, 343.

(45) İbn Esir, V, 16.

(46) İkd el-Ferîd, Ebû 'Omer Ahmed b. Muhammed b. Abd Rabbih, Kitab el-İkd el-Ferîd, Kâhire, 1962, IV, 125, 126. ; Saffet, Ahmet Zeki, Cemheretü'l-Hutabi'l-Arab, Kahire 1962, II, 304, 311.

Bir kısım kaynaklar O'nun bazı hikmetli sözlerini de nakletmektedirler. Bu nakledilen hikmetli sözlerden anladığımız, O'nun şair ve edip olması yanında Fakim bir insan oluşudur (47).

İşte bahtan beri anlatmağa çalıştığımız Kuteybe b. Müslim, yüksek cesaretiyle, üstün kahramanlığıyla, engin hikmetiyle, ulvî fesahatiyle ve şiire olan yüksek istidadıyla, kendi emrine verilen orduları zaferden zafere koşturmuş, Mâveraünnehr bölgesinde Arab hakimiyetini kurup, İslâm dini için sağlam temeller atmıştır. Kuteybe b. Müslim'in zamanına ve hayatına kısaca değinmiş olduk. Bundan sonraki bölümde O'nun seferlerinden ve zaferlerinden bahsetmeğe çalışacağız.

(47) Saffet, II, 312,313.; İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, 'Uyûnu'l-Ahbâr, Mısır, 1963, I, 111,123, 124, 141, 196.

İKİNCİ BÖLÜM

KUTEYBE'NİN FETİHLERİ:

I- KUTEYBE B. MÜSLİM'İN HACCAC TARAFINDAN HORASAN'A VALİ TAYİN EDİLMESİ:

a) Kuteybe b. Müslim'in Horasan'a Gelişi:

Daha önce de gördüğümüz gibi, Kuteybe'den önce Emevîlerin Horasan eyaletine bir çok vali tayin olmuştu. Kuteybeden bir önceki vali Mufaddal b. Mühelleb idi. Mufaddal Horasan'da bir çok başarılar elde etmişti. Son olarak Tirmiz'de karışıklık çıkaran Mûsâ'ya karşı başarısını, O'nu yakalayıp öldürerek devam ettirdi. Fakat elde edilen ganimetleri paylaşırma hususunda gösterdiği adâletsizlikten dolayı, Haccac O'nu görevinden azletti (85/705) (1). Irak Umûmî valisi Haccac, Horasan'da politikasını değiştirmek istiyordu. Eunu icrada, Mühellebîler'in mani teşkil ettiği kanaatinde idi (2). Bu sebeple, Mufaddal'ı görevinden uzaklaştırdı ve O'nun yerine, seçkin taraftarı, cesaret ve kahramanlık timsali Kuteybe b. Müslim'i Horasan valiliğine getirdi (3). Kaynakların çoğuna göre Kuteybe, Horasan'ın Merv şehrine, h. 86 (m.705) yılında geldi ve görevine başladı (4). Taberî'nin Bâhili râvîlerine ve diğer bazı kaynaklara göre ise Kuteybe, Merv'e h. 85 (m.704-705) tarihinde gelip valilik görevine başlamıştır (5).

(1) Şaban, 63.

(2) Şaban, 63.

(3) Taberî, VI, 424.; İbn Esîr, IV, 523.; Lewis, Bernard, Tarihte Arablar, (Çev: Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul, 1979, 89.; Ebû Hanîfe ed-Dineverî, Ahmed b. Dâvud ed-Dineverî, el-Ahbâru't-Tivâl, (thk.: 'Abdu'l-Murîim Âmir), Kâhire, 1960, 327. ; İbn Kesîr, IX, 61.; Kafesoğlu, İbrahim, "Türkler'in İslamiyet'e Girişi ve Türkişler", Türk Dünyası El Kitabı, Ank., 1976, 791.

(4) Taberî, VI, 424; Şaban, 63.; Ebû Hanîfe ed-Dineverî, 280.

(5) Taberî, VI, 424.; Belâzurî, II, 297, 298.

Kuteybe b. Müslim, Horasan'a gelir gelmez, Âmiri Haccac'tan nasıl hareket edeceğine dair almış olduğu talimat üzere, hemen bir takım faaliyetlere girişti. Kuteybe'nin, daha sonra anlatacağımız savaş safhalarındaki başarılarının sırrı anlaşılması için, burada Merv'e geldiği zaman yapmış olduğu ilk faaliyetlerinden bahsedeceğiz. Çünkü, O'nun buradan başlayarak fetihlerin sonuna kadarki 705-715 yılları arasındaki dönem, İslam ve Arab hâkimiyeti açısından çok büyük önem arz etmektedir (6).

b) Kuteybe'nin Horasanda Yapmış Olduğu İlk Faaliyetler:

Kuteybe b. Müslim Halife Velid'in Irak Umûmî valisi Haccac'tan , Rey'den Horasan'a gitmek için hareket emrini alır almaz, Merv şehrine gitti (7). Merv'de ilk olarak, Arab kabilelerden oluşan orduyu teftiş etti (8). Orduyu teftiş etmekteki maksadı, Mâveraünnehr bölgesindeki askerî gücü anlamaktı. Ayrıca, kumandanı olacağı ordunun eksiklerini tespit edip, ona göre telafisine çalışmaktı. Taberî'nin Eâhilî rivayetine göre, orduda savaş malzemesi olarak 350 zırh vardı (9). Kuteybe başına geçip, Horasan'da fetihlere girişeceği orduyu teftiş ve tanzim ettikten sonra, seferler esnasındaki hatt-ı hareketi anlatmak için orduyu Merv camiine toplayıp bir hutbe irad etti. Kuteybe'nin Horasanda takınacağı siyaset tavrına ışık tutması açısından, Merv'e gelir gelmez okumuş olduğu bu hutbesini aynen nakletmeyi uygun buldum. O, hutbesinde şöyle diyor:

"Ey İnsanlar, Allah, dinini üstün kılmak için, sizi haramlardan alıkoymak için, size birçok mallardan istifade ettirmek için ve din düşmanlarını zelil ve rezil etmek için bu toprakları size helal kılmıştır. Allah, Nebîsine, kitabında zafer bahşedip, şöyle ferman etmiştir; "O, Peygamberini

(6) Barthold, 239.; Shaban, 69.; Yıldız, 14.

(7) Hasan, İ. H., I, 382.

(8) Taberî, VI, 424.; İbn Esîr, IV, 523.

(9) Taberî, VI, 425.

hidayet ve hak ile gönderendir. Çünkü, O, bunu diğer bütün dinlerden üstün kılacaktır, müşriklerin hoşuna gitmese de." (K. Kerim, es-Saff/9) ⁽¹⁰⁾. Kendi yolunda mücadele edenlere en güzel sevap ve en güzel zahireyi va'detmiştir. Başka bir yerde Allah şöyle buyurur; "Gerek Medineliler için, gerek çevrelerindeki bedevîler için (savaşlarda ve diğer hususlarda) Allah'ın Rasûlünden geri kalmaları (O'nun emrine muhalefette bulunmaları) ve bizzat kendisine katlandığı zahmetlerde onlarında canla başla (katlanmaya) rağbet göstermemeleri yastaktır. Bunun sebebi şudur: (Çünkü) Onların Allah yolunda bir susuzluk, bir yorgunluk, bir açlık (çekmeleri), kafirleri kızdıracak bir yere ayak basmaları, bir düşmana karşı muvaffakiyete erişmeleri (gibi, hiç bir hal ve hareket) yoktur ki; mukabilinde kendileri için bu sebeple iyi bir amel yazılmış olmasın. Çünkü, Allah, iyi hareket edenlerin mükafatını zayi etmez. Onlar hak yolunda gerek küçük, gerek büyük her hangi bir masraf yapmaya dursunlar, bir vadiyi geçmeye dursunlar, ille Allah, o yapmış olduklarını, daha güzeliyle onlara mükafat etmek için (bütün onların) hesaplarına yazılmıştır." ⁽¹¹⁾. (Tevbe, 120-121)."

Kuteybe, sözlerine devam ederek, Allah Teâla'nın, kendi yolunda ölenlerden "rıziqlandırılmışlar ve hayattadırlar" diye haber verdiğini söyleyip şu ayeti okuyor; "Allah yolunda öldürülenleri sakın ölümler sanma, bilakis Onlar Rableri katında diridirler, şöyle ki; (Allah'ın) lutfu inayetinden kendilerine verdiği (şehitlik mertebesi ile) hepsi de şâd olarak (Cennet) nimetleriyle rızıklanırlar " ⁽¹²⁾. (Âl-i İmran/ 169)." Kuteybe sözlerine devamla, Rabbinizin, halka va'detmiş olduğu şeyi yerine getiriniz ve kendinizi en yüksek gayeye ve en deşetli eleme hazırlayınız, gevşeklikten sakınınız" diyerek hutbesini bitirmiştir ⁽¹³⁾.

(10) Çantay, Hasan Basrî, Kur'an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm, İstanbul, 1980, III, 1306.

(11) Çantay, I, 302.

(12) Çantay, I, 111.

(13) Taberî, VI, 424.

Kuteybe b. Müslim, bu ilk hutbesiyle, bir nevî Mâveraünnehr'de uygulayacağı politika'nın ana hatlarını çiziyordu. Bu politikanın esası, bölgede Arab hâkimiyetini İslam dini ve inancıyla daha yaygın bir hale getirmektir (14). Kuteybe, bu hususta çok akıllı ve realist hareket etmiştir. Çünkü O, yerli halka, tabana dayanmayan siyasî hâkimiyetlerin, azınlık hâkimiyeti olacağını bildiğinden, böyle bir hâkimiyetin kökleşmesinin mümkün olmadığını derk ettiğinden dolayı fethettiği şehirlerde, tesis ettiği siyasî hâkimiyetini tabana dayamak ve daha kuvvetli bir zemine oturtmak için elinden geleni yapmıştır. Halka nüfuz etmenin en kestirme yolu inanç ve itikat yoludur., bu bakımdan Kuteybe, askerlerini harbe teşvik ederken ve hâkimiyetinin devamlı olması için tedbirler alırken, hutbesinin mefhumundan anlaşıldığı gibi, İslamiyeti müessir bir silah olarak kullanmıştır.

Biz, bundan sonraki bölümlerde târihî sıra içerisinde Kuteybe b. Müslim'in, Arab ve İslam hâkimiyetini, Mâveraünnehr'de yerleştirenken yaptığı seferleri ve kazandığı zaferleri, inzaladığı anlaşmaları ve bunlarla ilgili daha bir kısım şeyleri anlatmaya çalışacağız.

II- KUTEYBE'NİN MAVERAÜNNEHR BÖLGESİNDE YAPMIŞ OLDUĞU İLK SEFERLERİ:

a) h. 86 (m.705) Senesinde Kuteybe'nin Talkan'a Yürüyüşü:

Daha önce zikrettiğimiz gibi, Kuteybe Merv şehrinde orduyu teftiş ettikten sonra sefere çıkmaya niyetlendi. Ordusuyla birlikte Mâveraünnehr'in bir şehri olan Talkan'a doğru hareket etti (15). Kuteybe, Merv'in idarî işlerine bakmak üzere, İyas b. Abdullah b. Amr'ı Âmil olarak bıraktı. Osman b. Sa'di'yi de Merv'in haraç işlerine bakmak üzere görevlendirdi (16). Kuteybe orduyla birlikte Talkan'a vardığında,

(14) Kitapçı, Zekerîya, Emevîler Devrinde Mâveraünnehr'de İslâmiyet'in Yayılışı Tarihi, (Doçenlik Tezi, Basılmamıştır), Erzurum, 1979, 13.

(15) Belâzurî, II, 298.; Taberî, VI, 324.

(16) Taberî, VI, 424.

O'nu Belh çiftçileri (Dihkanlar) karşıladılar (17). Kaynaklar bu çiftçilerin, Kuteybe'yi karşılayış sebebi olarak hiçbir şey zikretmemektedirler. Fakat, o zaman dağınık beylikler halinde bulunan Mâveraünnehr bölgesindeki küçük şehir devletlerinin Kuteybe'den çekindikleri ve O'nunla mücadeleye girmemek için bu hareket tarzını seçtikleri söylenebilir. Belh çiftçileri ve onlarla birlikte Belh'in ileri gelen kimseleri, Kuteybe'nin ordusuyla birlikte ileri harekâta devam ettiler. Hep birlikte nehri geçtiler (18).

Kuteybe ordusuyla birlikte Ceyhun nehrini geçtikten sonra, Soğaniyan hükümdarı hediyelerle birlikte, şehir ve kalelerin altından yapılmış anahtarlarını O'na sundu (19). Taberî, Soğaniyan Melikinın Tîş'il A'ver (Biş) olduğunu kaydetmektedir. Diğer kaynaklarda bu isim geçmemektedir (20). Soğaniyan hükümdarı kendi ülkesine davet etti (21).

Kuteybe, O'nunla birlikte Kiftan'a yaklaştığında, Kiftan Hükümdarı, hediye ve mallarla Kuteybe'yi karşıladı ve O'da O'nu kendi ülkesine davet etti (22). Kuteybe Soğaniyan Hükümdarı Tîş (Biş)'le birlikte Soğaniyan'a gitti. Tîş ülkesini Kuteybe'ye teslim etti (23). Kiftan Hükümdarı da ülkesini O'na teslim etti (24). Bunların ülkelerini Kuteybe'ye teslim etmelerinin sebebini, Taberî'de buluyoruz. Şöyle ki; Aharûn ve Şûman Soğaniyan'la sınır bölgeleridirler. Bu iki bölgenin hükümdarları, Soğaniyan Hükümdarı'nın hâkim olduğu bölgelere tecavüz etmişler ve O'nu sıkıştırmışlardı. Soğaniyan hükümdarı Tîş te bunların tecavüzlerini durdurmak ve onlara hadlerini bildirmek için, ülkesini Kuteybe'ye teslim etmek mecburiyetinde kalmıştı (25). Bu hadiseden, Mâve-

(17) Belâzurî, II, 298.; Taberî, VI, 424.

(18) Taberî, VI, 424; Belâzurî, II, 298.; İbn Esîr, IV, 524.; Şaban, 64.; Kafesoğlu, I., IA, VI, 1051.

(19) Belâzurî, II, 298.; İbn Esîr, IV, 524.

(20) Taberî, VI, 425.

(21) Taberî, VI, 425.; Belâzurî, II, 298.; Hasan, İ. H, I, 300.

(22) Taberî, VI, 425.

(23) Belâzurî, II, 298.; İbn Esîr, IV, 524.; Taberî, VI, 425.

(24) Belâzurî, II, 298.

(25) Taberî, VI, 425.

raünnehr bölgesinde yaşayan küçük devletçiklerin arasında birlik olmadığını anlıyoruz. Kuteybe, siyaseti icabı, bölge halkı arasında bulunan bu ihtilaflardan yeterince istifade edecekti. Yukarda görüldüğü gibi ediyordu da.

b) Kuteybe'nin Âharûn ve Şûman Üzerine İlk Yürüyüşü:

Kuteybe b. Müslim, Soğaniyan Hükümdarı'nın teşvikiyle, Âharûn ve Şûman üzerine yürümeğe karar verdi. Önce Âharûn üzerine yürüdü (86/705) (26). Kuteybe'nin kendi memleketlerine karşı harekete geçtiğini haber alan Âharûn ve Şûman hükümdarları, Kuteybe'ye anlaşma yapmak istediklerini bildirdiler (x). Âharûn ve Şûman hükümdarları, cizye vermek şartı ile anlaşma yapmak istiyorlardı. Kuteybe onların bu isteğini kabul etti ve onlarla anlaşma imzaladı (27).

Taberî'nin Bâhilî rivayetlerine göre, Kuteybe, Âharûn ve Şûman'la savaştı ve anlaşma yapıp döndü. Gemilere binip Âmul'a indi. Âmul yoluyla Merv'e gitti. Ordunun başına Kardeşi Sâlih b. Müslim'i (v. 96/715) komandan olarak bıraktı (28). Kuteybe, ordudan önce Merv'e ulaştı. Taberî'nin rivayetine göre Sâlih, Kuteybe'nin dönmesini müteakip Basârâ'yı fethetti (29).

Belâzuri'ye göre ise, Kuteybe, Âharûn ve Şûman seferleri sırasında "Tenahir" ve "Hişket"i de fethetti. Hişket Fergana bölgesinin eski başşehri ve önemli bir merkezidir. Belâzurî'nin naklettiği bu malumat diğer kaynaklarda nakledilmiyor (30). Hatta, O'na göre Kuteybe'nin dönmesinden sonra, Sâlih, Kâşân ve Grest'i fethetmiştir (31). Ancak, Belâzurî, bütün bu rivayetlerinde tek kalıyor.

(26) Taberî, VI, 425.; İbn Esir, IV, 524.

(x) Taberî'de Hükümdar'ın ismi, "Gıstasban" veya "Gıslıstân" diye geçmektedir. Taberî, VI, 425.

(27) Taberî, VI, 425.; İbn Esir, IV, 524.

(28) "Kuteybe'nin bu sene Nehr'i geçmeyip, Belh'te ikamet ettiği de Taberî'nin rivayetleri arasındadır. Bunun sebebi, Belh halkı müslümanlara savaş ilan etmişler, Kuteybe de onları sindirmek için orada kalmış ve onları barışa mecbur etmişti. Belhliler'le Kuteybe arasında kübir savaş cereyan etmiş, daha sonra da barış yapılmıştı!" Taberî, VI, 426.

(29) Taberî, VI, 425. (30) Belâzurî, II, 298.; İbn Esir, IV, 524.

(31) Belâzurî, II, 298.

Taberî'nin rivayetine göre, Sâlih bu savaşlar esnasında başarılarıyla dikkati çeken Nasr b. Seyyar (v. 748)'a Tincâne köyünü bağışlamıştır. Daha sonra, Sâlih , orduyla birlikte Merv'e döndü. Kuteybe O'nu başarılarından dolayı Tirmiz'e İdareci olarak tayin etti (32).

Kuteybe'nin orduyu geride bırakıp, ordudan önce Merv'e döndüğünü haber alan Haccac b. Yusuf, O'na takdir edici bir mektup yazdı. Haccac mektubunda şöyle diyordu: "Savaşa çıktığın zaman askerlerin başında bulun, savaştan döndüğünde ise, ordunun arkasında bulun" (33). Haccac yazmış olduğu bu mektubuyla, Kuteybe'yi hem kınıyor, hem de O'na talimat veriyordu.

İbn Kesir'in verdiği habere göre, Kuteybe Merv'e döndüğü zaman, Bulgar çiftçileri O'nu altın anahtarlarla karşılamışlar ve bir çok hediyeler getirip takdim etmişlerdir. Bu gibi, hareketlerden, Kuteybe'nin Horasan bölge halkı üzerindeki büyük tesiri anlaşılmaktadır (34). O'nun ilk yıllarında, yukarıda arzettiğimiz hadiseler gibi, mukavemet göstermeden teslim olanlar pek çoktur.

Belâzuri'ye göre, Kuteybe Merv'e döndükten sonra, Cürcan Hükümdarının O'na elçi göndererek barış istediği bildirilmektedir. Kuteybe, Hükümdar'ın isteğine olumlu cevap vermiş ve O'nu yanına davet etmiştir. Cürcan Hükümdarı bu davete icabet etmiş ve Kuteybe'nin yanına gelmiştir. Kuteybe Hükümdarla barış yaptı. Bu barışın mahiyeti hakkında kaynaklarımız susuyorlar. Barıştan sonra, memleketine gitmek üzere yola çıkan Cürcan Hükümdarının Talkan'da öldüğü de kayıtlar arasındadır (35). Kuteybe'nin Horasan'a vardığı yıl olan h. 86 (705) yılında yapmış olduğu faaliyetler hakkında , kaynaklarımız arzettiğimiz haberleri aktarmakla yetiniyorlar. Bu haberler bize Kuteybe'nin ne kadar enerjik bir Komutan olduğunu bildirmektedir.

(32) Taberî, VI, 425.; İbn Esir, IV, 524.

(33) Taberî, VI, 425.; İbn Kesir, IX, 61.; İbn Esir, IV, 524.

(34) İbn Kesir, IX, 61.; Bulgarlar için bkz., Kafesoğlu, İ., 177-186; Rasony, 26, 89, 90, 121.

(35) Belâzurî, II, 298, 299.

III- KUTEYBE'NİN NİZEK TARHAN'LA İLK MÜNASEBETİ:

Nîzek Tarhan, Toharistan Türk hükümdarıdır. Nîzek'in yanında Müslüman esirler vardı. Kuteybe, Şûman Hükümdarıyla anlaşma yaptığı esnada, Nîzek'e yanında bulunan esirleri bırakması için bir mektup yazmıştı. Kuteybe, mektubunda Nîzek Tarhan'ı tehdit etmekteydi. Bu mektubun tesiriyle Kuteybe'den korkan Nîzek, yanında bulunan Müslüman esirleri bırakarak, Kuteybe'ye gönderdi. Bunun üzerine, Kuteybe, Nîzek'i anlaşmaya davet etmek ve neticede O'na eman vermek için, Seleym en-Nâsîh denilen elçisini O'na gönderdi (36). Süleym ile, Nîzek'e birde mektup gönderdi (37).

Kuteybe, Nîzek'e göndermiş olduğu son mektubunda, Nîzek'in kendi isteklerini dinlememesi halinde, Allah'a yemin ederek O'nunla savaşacağını, arkasından mülkünü O'ndan isteyeceğini ve bu isteğinden zafer kazanıncaya kadar vaz geçmeyeceğini yazıyordu (38).

Süleym, Kuteybe'nin mektubunu Nîzek'e getirdi ve O'na nasihatla bulundu. Nîzek, mektubu okuduktan sonra, Süleym'e şu mukabelede bulundu; "Yâ Süleym, ben, seni bana gönderen Kuteybe'nin yanında hiç hayır olduğunu zannetmiyorum. Çünkü bana öyle bir mektup yazmış ki, benim gibisine böyle mektup yazılmaz." Süleym Nîzek'e şu karşılığı verdi; "Yâ Ebe'l-Hayyac, Kuteybe saltanatında şiddetli bir zattır. O'na karşı yumuşaklık gösterilse yumuşar. Zorluk gösterilse O da zorluk çıkarır. Sen O'nun sana karşı mektubundaki şiddetli ifadelerine bakma. O'nun bu şiddeti seni O'ndan uzak durdurmasın, aslında senin O'nun yanında itibarın yüksektir." Bu gibi sözlerle O'nu ikna etmeye çalıştı (39).

Süleym, Nîzek Tarhan'ı ikna etti ve O'nu Kuteybe'nin yanına getirdi (40). Kuteybe ile Nîzek arasında barış imzalandı. Bu barışa göre; Nîzek Arab hâkimiyetini tanıyacak ve Kuteybe'ye belli miktar haraç verecekti. Kuteybe ise, buna

(36) Taberî, VI, 427.; İbn Esîr, IV, 527.

(37) Taberî, VI, 428.; İbn Esir, IV, 527.

(38) Taberî, VI, 429.; İbn Esîr, IV, 527.

(39) Taberî, VI, 429.; İbn Esîr, IV, 527.

(40) Taberî, VI, 429.; İbn Esîr, IV, 527.

mukabil O'nun Başşehri olan Bağâdis'e girmeyecekti (41).

IV- KUTEYBE'NİN BAYKEND SEFERİ (87/706):

a) Savaş Hazırlıkları, Baykend'e Yürüyüş ve Baykend Halkının Almış Oldukları Tedbirler:

Kuteybe b. Müslim, Nîzek'le anlaşma yapmak suretiyle Toharistan tarafından gelecek tehlikeleri önlemiş oluyordu. Kuteybe, kışı Merv'de geçirir ve bahar mevsiminde savaşa çıkardı. Bu adetine binaen, Nîzek'le anlaşma yaptıktan sonra kışı Merv'de geçirdi. Kış esnasında, savaş için gerekli olan hazırlıklar tamamlandı (42).

Kuteybe h. 87 (706) senesinde Baykend'e karşı sefere çıktı. Merv'den Baykend istikametine doğru ordusuyla birlikte hareket etti. Yol üzerinde bulunan Merv er-Rûd'a uğradı. Oradan hareketle Âmul mevkiine geldi. Âmul yoluyla Zamm şehrinden Ceyhun nehrini geçip, yürüyüşüne devam etti. Gerekli savaş planlarını yaptıktan sonra, Baykend şehrine doğru yöneldi (43). Kuteybe'nin ordusuyla birlikte kendilerine hücum ettiğini haber alan Baykend halkı, O'na karşı koyabilmek için Soğdlular'dan yardım istediler. Soğd dışındaki diğer beldelerden de yardım isteyerek imdatlarına koşmaları için müracaatta bulundular. Baykendliler'in bu isteğine, Soğd ve diğer beldeler olumlu cevap verdiler. Aralarında büyük bir ordu teşkil ederek, Baykendliler'in imdadına koştular. Bir kısmı Kuteybe'den önce Baykend önlerine vardılar. Kuteybe'yi tuzaga düşürmek için yolları tuttular. Kuteybe şehre yaklaştığında bütün yollar tutulmuştu. Kuteybe iki ateş arasında kaldı. Bir tarafta Baykendliler, diğer tarafta ise komşu bölgelerden gelen kalabalık ve dinamik bir ordu. Kuteybe öyle sıkışmıştı ki, ne elçi gönderebiliyordu, ne de O'na elçi gelebiliyordu. Savaşın bu sıkışık vaziyeti iki ay devam etti.

(41) Taberî VI, 429.; İbn Esîr, IV, 527; Yıldız, 15.

(42) Taberî, VI, 530; İbn Esîr, IV, 527.

(43) Taberî, VI, 430; Belâzurî, II, 299; İbn Esîr, IV, 528.

İki ay boyunca Kuteybe ve ordusundan müspet, menfi hiç bir haber alınamadı. (44).

Çeşitli vesilelerle, Kuteybe b. Müslim'in ordusuyla birlikte çok müşkil bir durumda olduğunu haber alan Haccac, endişeye kapıldı. Bunun üzerine sorumlu olduğu bölgelerde halkın camîlere toplanıp, ordunun bu durumdan kurtulması için dua etmelerini bildirdi. Kuteybe, bütün gücüyle mukave- met göstermeğe çalışırken, Haccac da halk ile birlikte manen O'nun imdadına koşmağa çalışıyordu (45).

Taberî, İbn Esîr ve İbn Kesîr'in verdikleri malumata göre, Kuteybe b. Müslim savaşta çok sıkışık durumda iken, Bu- hârâ halkı ayrıca, O'na hile yapmak istemiştir. Şöyle ki; Kuteybe'nin Acemler'der "Tender" isminde bir casusu vardı. Buhârâ halkı, Kuteybe'nin kendilerine karşı yapacağı muhte- mel hücumdan kurtulmak için, bu casusla teşrîk-i mesai yap- tılar. Tender'e çeşitli hediyeler ve mallar vererek, O'nu Kuteybe'yi Buhârâ'dan uzaklaştırmak için, hile yapmak üzere Kuteybe'ye gönderdiler. Kuteybe, kendi ileri gelen adamları ile oturmakta iken, Tender çadıra girdi. Tender, Kuteybe'ye kendisiyle tek olarak görüşmek istediğini bildirdi. Kuteybe yanındaki adamlarını dışarıya çıkardı. Yanında sadece Dırar b. Husayn ed-Dabbî kaldı. Konuşma zemini bulan Tender, Ku- teybe'yi hile ile bu bölgelerden uzaklaştırmak için, Haccac' ın Irak valiliğinden uzaklaştırıldığını söyledi. Bu durumda savaşmasının zararlı olacağını ihtar ederek Merv'e dönmesi- ni vurguladı. Tender'in davranışına çok sinirlenen Kuteybe, siyahî kölesine Tender'in boynunu vurmamasını emretti. Köle, Kuteybe'nin emrini derhal yerine getirdi. Tender böylece hî- lesinin cezasını, kafasıyla ödemiş oldu. Kuteybe, yanında bu- lunan Dırar'a, Tender'in öldürülme hadisesini kimseye söyle- memesini tenbihledi. Çünkü savaşın kızgın anıydı, bu hadise- nin yayılması askerlerin kuvve-i manevisini sarsabilirdi. Bu da savaşın kaybolmasına sebep olurdu (46).

(44) Taberî, VI,430; İbn Esîr, IV,528; İbn Kesir, IX,71,72, Kitapçı, Zekerîya, et-Türk fî Müellefât-ı Câhîz, Beyrut, 1967, 65.

(45) Taberî, VI,430; İbn Kesîr, IX, 72; İbn Haldûn, Abdurrah- man İbn Haldûn, Kitabu'l-'İber Divânu'l-Mübtede' ve'l- Haber, Beyrut, 1966, III, 130.

(46) Taberî, VI,431; İbn Kesîr, IX, 72.

Hadiseler böyle devam ederken, Kuteybe, Casus Tender'in gelmesiyle dışarıya çıkarmış olduğu ileri gelen adamlarını tekrar yanına çağırdı. Hepsi birlikte Kuteybe'nin huzuruna girdiler. Tender'in ölüm haberini işittikleri zaman heyecana kapıldılar. Kuteybe'den korktuklarından dolayı bir müddet başlarını önlerine eğip beklediler. Kuteybe, onları teskin etmek için, heyecana kapılmamalarını söyledi. Tender denen casus'un belasını bulduğunu, bunun fazla önemli bir iş olmadığını onlara telkin etti. Bunun üzerine Kuteybe'nin adamları sakinleştiler (47).

Buhârâ halkının bu hilesinden ucuz kurtulan Kuteybe, tekrar Baykend'le yapılmakta olan savaşa döndü. Ordu komutanlarını bir araya toplayıp, onlara gerekli talimatı verdikten sonra, düşmanlarla ciddi bir şekilde çarpışmalarını emretti. O geceden sonra girişilecek olan savaş için, orduda bazı düzenlemeler yaptı. Kuteybe'nin emriyle bütün askerler alarma geçti ve sabahki savaş için hazırlıklara giriştiler. Sabah erkenden savaş nizamı alındı ve ordu efradı gerekli şekilde saf bağladılar.

b) Baykend Savaşının Kazanılması ve Anlaşma:

Yukarda zikrettiğimiz hazırlıklardan sonra son bir hücum için Kuteybe b. Müslim Ordunun başında hareket etti ve ordunun çeşitli kısımlarında görevli komutanlara da hareket emri verdi. Muhalif tarafta savaşa hazır vaziyetteydi. Arab ordusunun hücumuna geçmesi üzerine, onlarda hücumla geçtiler. İki ordu arasında müthiş bir savaş başladı. İki taraf arasındaki vuruşma belli bir müddet devam ettikten sonra ordular birbirlerinden ayrılıp tekrar hücum ediyorlardı. O gün akşama kadar gerçekten çok şiddetli mücadeleler cereyan etti. Tam güneş batım zamanı Soğd askerleri ve yardımcıları Kuteybe'nin ordusu karşısında tutunamadılar ve büyük bir bozguna uğradılar. Baykendliler kaçarak şehirlerindeki kalelerine sığındılar (48).

(47) Taberî, VI,431; İbn Kesîr, IX,72; İbn Esîr,IV,528.

(48) Taberî, VI,431; İbn Kesîr, IX, 72.

Narşahî'nin verdiği habere göre, Arab ordusuyla Baykend arasındaki savaş elli gün devam etti. Müslüman Arablar çok zor anlar yaşadılar. Baykendliler, bozguna uğrayıp kalelerine kaçmadan önce surların dip kısımlarına hendek kazmışlardı. Surların bazı yerlerini oyup aralarını sığınak haline getirmişlerdi. Onlar kalelerine çekildikten sonra, Arablar bir türlü içeriye girip kalleye nüfuz edemiyorlardı. Baykend halkı kale surlarına yakın yerlerde yapılmış olan hayvan ahırlarını da sığınak olarak kullanıyorlardı. Kuteybe, fethin uzamasından sıkılmaya başladı. Orduyu teşvik etmek için, şöyle bağırdı: "Kale kapılarından ve surların her hangi bir yerinden şehre girebilene mükafat vereceğim. Kendisi öldürülür de şehit düşerse, mükafatı evlatlarına vereceğim." Bunun üzerine, herkes kale burçlarına çıkmağa gayret gösterdi. Neticede, kale Kuteybe'nin askerleri tarafından istila edildi (49).

Kutuluş ümitlerini tamamen yitiren Baykendliler'in çoğu Kuteybe'nin askerleri tarafından öldürüldü. Çoğu da esir edildi. Bu durum karşısında Baykend halkı Kuteybe ile anlaşma yapma zorunda kaldılar. O'ndan eman dilediler. Kuteybe Baykendliler ile verecekleri bir cizye karşılığında anlaşma yaptı (50). Bu anlaşmanın tafsilatı hakkında geniş malumata sahip değiliz.

c) Baykend Halkının Anlaşmayı Bozması ve Buna Karşı Kuteybe'nin Takınlığı Tavrı:

Kuteybe, yukarıda zikrettiğimiz anlaşmayı yaptıktan sonra, varaka b. Nasr el-Bâhili'yi Baykend'e idareci olarak tayin etti. Bundan sonra, Baykend'ten emin olarak ordusuyla birlikte Buhârâ'ya doğru hareket etti (51). Taberî ve diğer bir kısım kaynaklara göre, Kuteybe Baykend'ten bir veya iki merhale (beş fersah) uzaklaştığında, bu fırsattan istifade

(49) Narşahî, 69.

(50) Taberî, VI, 431.; Narşahî, 70.; İbn Kesir, IX, 72.; İbn Esîr, IV, 529.; Kitapçı, Zekerîya, "Bu günkü Türk ve İslam Şehri Buhârâ'da İslamiyetin Yayılışı ve Yerleşmesi" Milli Kültür, I, Sayı:2-3, Ankara, Şubat-Mart, 1977, 55.

(51) Narşahî, 70.; Taberî, VI, 431.

eden Baykend halkı anlaşmayı bozdular. Kuteybe'nin tayin ettiği idareciyi ve yardımcılarını öldürdüler. Hatta kulaklarını ve burunlarını keserek işkence yaptılar (52).

Narşahî, Kuteybe'nin tayin etmiş olduğu vali veyakın adamlarına yapılan bu muamelenin sebebini şöyle izah ediyor: Baykend'te zengin bir adam vardı. O adamın iki tane güzel kızı vardı. Vali varaka b. Masr kızlarını adamdan zorla aldı. Bunun üzerine Varaka'ya çok kızan adam O'na saldırarak yaraladı. Bunun üzerine adam yakalandı. Fakat, hakim olmadığından dolayı cezaya çarptırılmadı (53).

Baykend'ten çok az uzaklaşmış olan Kuteybe, Baykend'te meydana gelen bu hadiselerle dair haberleri duyar duymaz, sür'atle döndü ve Baykend'e geldi. Baykend halkının yapmış oldukları vefasızlığa ceza olarak, orada bulunan eli silah tutan herkesi öldürdü. Kalanları da astı. Bu durum karşısında şehirde kimse kalmadı. Çoğu şehri terk edip başka yere göçe başladılar (54). Taberî'ye göre, Kuteybe, Baykend'e tekrar döndüğünde, Baykendliler kaleye sığınmışlardı. Bunun üzerine Kuteybe, Onlarla bir ay harbetti. Sonra orduda bulunan hizmetçilere kale duvarlarının diplerine odun yığmalarını emretti. Bunun üzerine kale surlarının diplerine odunlar yığıldı. Kuteybe, odunları yakmak suretiyle, kale surlarını yakmak istiyordu. Neticede, odunlar yakıldı. Odunların yanması esnasında, kale duvarlarına doğru tırmanmış olan Müslüman işçiler yanarak ölümler. Baykend halkı durumun vehametini anlayınca, Kuteybe'den tekrar eman dilediler ve anlaşma istediler. Kuteybe ise, vefasızlık yapan bu halkın istegini kabul etmedi. O bütün gücüyle savaşa devam ediyordu. Şiddetli mücadeleler neticesinde, savaş kazanıldı ve şehirde bulunan savaşa bilecek herkesi öldürdü. Diğer kalanları da esir etti. Şehirde yakalanıp esir olanlar içerisinde Türkler'i Kuteybe aleyhine kışkırtan kör bir adam vardı. Bu adam 5000 Çin ipeğini diyet olarak vermek şartıyla Kuteybe'den eman

(52) Taberî, VI, 431.

(53) Narşahî, 70.

(54) Narşahî, 70.; Belazurî, II, 299.

diledi. Kuteybe, ileri gelen adamlarıyla yaptığı istişare neticesi olarak, bu adamın öldürülmesine karar verdi. Bunun üzerine adam öldürüldü (55).

d) Baykend'in İkinci Defa Ele Geçirilmesinin Sonuçları:

Yukarda izah ettiğimiz bu kadar şiddetli mücadelelerden sonra, Baykend'i ele geçirmeye muvaffak olan Müslüman ordu, Mâveraünnehr bölgesindeki futuhatta büyük bir engeli daha aşmış oluyordu. Bundan sonraki fetih hareketleri daha kolay ilerleyecekti.

Bu neticenin yanında, Müslümanlar için daha bir çok olumlu neticeler elde edilmiş oluyordu. O zamana kadar girdiği savaşlarda başarılı olan Arab ordusu, savaş teçizatı açısından noksandı. Baykend'in ele geçirilmesi neticesinde, ele bir çok ganimet geçti. Bunların içerisinde savaşlarda kullanılacak cinsten bir çok silahlarda bulunmaktaydı. Dolayısıyla Baykend zaferi Müslüman Arab ordusu için, daha sonraki savaşlara hazırlık için güzel bir zemin hazırlamış oluyordu.

Taberî ve diğer bazı İslam Tarihi kaynaklarına göre Kuteybe'nin Baykendliler'i sınırmesinden sonra, çoğu Tüccar olan bu şehir halkının çoğu, ticaret için Çin'e ve civar bölgelere göç ettiler. Daha sonra tekrar döndüklerinde, evlat, aile ve akrabalarını Arabların tahakkümünden kurtardılar. Baykend halkının civar beldelere göç etmesine sebep, Arabların mallarını yağma etmeleriydi (56). Bu hadise kaynaklar şöyle anlatılmaktadır:

Kuteybe, Baykend'i ele geçirdiğinde, orada sayılamıyacak kadar altın ve gümüş kaplar ele geçirmiştir. Ganimetlerin taksimine, Abdullah b. Vâlan el-'Adevi'yi ve Iyas b. Beyhes el-Eâhili'yi görevlendirdi. Bu iki zat ele geçirilen kapları ve orada bulunan putları erittiler. Eritme neticesi elde et-

(55) Taberî, VI, 431.; Yıldız, 15.; Danişmend, İsmail Hâmî, Türk Irkı Niçin Müslüman Oldu?, Konya, 1978, 54, 55.; Uçok, Bahriye, İslam Tarihi Emevîler-Abbâsiler, Ank. 1968, 49.; Kurat, Akdes Nimet, "Kuteybe b. Müslim'in Havârizm ve Semerkand'ı Zaptı", A.Ü.D.T.C. Fak. Dergisi, VI, Sayı:5, Ank, 1948 Kasım-Aralık, 394.

(56) Narsahî, 70.

miş oldukları şeyi Kuteybe'ye getirdiler. Saf altının alındığı ve içinden çıkarıldığı kışrı da Kuteybe'ye gösterdiler. Kuteybe, bunu tekrar eritmelerini söyledi. Onlar da tekrar erittiler. Verilen haberlere göre, 150000 veya 50000 miskal altın elde edildi (57).

Yukarda verdiğimiz büyük rakamın dışında, Baykend şehrinde Müslümanlar, daha bir çok şeyler ele geçirdiler. Hatta, Taberî ve diğer ana kaynaklarda, Baykend'de, Müslüman Arablar'ın, Horasan'ın hiç bir şehrinde elde etmedikleri ganimetler ele geçirdikleri kaydedilmektedir (58). Bu savaş neticesinde ele geçirilen ganimetler sayesinde, Müslüman Arablar kuvvetlendiler. Ellere geçen ganimetlerle savaş için silah ve atlar aldılar. Onlar savaşa hazırlık yapmada birbiriyle yarışıyorlardı. Silahlar pahalandı. Bir ok yetmiş dirhem oldu. Bu hadiselerle uygun olarak bir şair şöyle der: "Baykend savaşının acıplıkları sayılmaz, güzellikleri de ne kadar çoktur." (59)

Baykend hazinelerinde bir çok silah ve harp aletleri vardı. Kuteybe bu aletleri askerlere dağıtmak üzere izin almak için, Haccac'a bir mektup yazdı. Haccac, Kuteybe'ye mektup göndererek izin verdiğini bildirdi. Kuteybe hazinelerdeki harp aletlerini çıkarttırdı. Kuteybe, Haccac'ın emri üzere bu silahları askerler arasında taksim etti. Bu taksimat neticesinde, askerler kendilerini savaşa hazır vaziyete soktular (60).

Bunların dışında Narşahî'de şöyle bir rivayet nakledilmektedir: "Kuteybe b. Müslim, Baykend'i zaptettiği zaman, puthanede 4000 dirhemlik bir put buldu. Bu put gümüşten idi. 150000 dirhemlik te gümüşten kaplar buldu. Bunun dışında güvercin yumurtası kadar iki tane inci buldu. Kuteybe, Baykend halkına bu iki inciye nereden getirdiklerini sordu. Onlar da bu ikisini, iki kuş getirip, buraya attıklarını söylediler. Kuteybe, bu çok kıymetli iki inciye Haccac'a gönderdi. İncileri kendisiyle gönderdiği elçinin eline, bu incilerin kıssası-

(57) Taberî, VI, 432.; Narşahî, 70.

(58) Taberî, VI, 432.; Narşahî, 70.; İbn Kesîr, IX, 72.

(59) Taberî, VI, 432.; Narşahî, 71.

(60) Taberî, VI, 432.; İbn Esîr, IV, 529.

nı ve Baykend'in fethini anlatan bir mektup verdi. Haccac, mektubu alıp okuduktan sonra, cevâbî olarak yazmış olduğu mektupta, inci kıssasına hayret ettiğini, ayrıca, bu kıymetli şeyleri kendisine gönderdiğinden dolayı Kuteybe'yi cömertlikle vasfettiğini bildiriyordu⁽⁶¹⁾.

Yukardan beri izah etmeye çalıştığımız şeylerin tamamı, Baykend savaşının ne kadar önemli neticeleri olduğunu göstermektedir. Bu savaşın kazanılması, bundan sonraki savaşlarda elde edilecek olan başarılarla, bilhassa ,Buhârâ ve Semerkand'ın fetihleri için çok önemli bir ön hazırlık olmuştur.

e) Kuteybe'nin Âmul Üzerinden Nûmeşkes'e Yürümesi:

Baykend savaşından elde edilen ganimetlerle zenginleşen Kuteybe b. Müslim'in ordusu, oradaki ele geçen silahların kendilerine dağıtılmasıyla muhtaç oldukları harp aletlerini fazlasıyla elde etmişlerdi. "Kuteybe, ordusunu her zaman harbe hazır bulunduruyor ve daima hücum eden taraf oluyordu." İşte, Baykend savaşından sonra, ordu at ve silah bakımından güzel bir hazırlık yapmış bulunuyordu⁽⁶²⁾. Kuteybe, Baykendden sonra karargâh şehri olan Merv'e gitmişti. Sefere oradan hareket etti.

Kuteybe, Merv'den Âmul'a geldi. Âmul üzerinden orduyla birlikte Ceyhun nehrini Zamm şehrinde geçerek, Nûmeşkes'e yürüdü. h. 88 (m.707) yılında, Kuteybe, Nûmeşkes ve Râmisene'ye savaş açtı. Kuteybe, Merv'den ayrılışı zaman yerine Feşşâr b. Müslim'i vali olarak bırakmıştı. Kuteybe'nin kendilerine karşı hücum ettiğini haber alan Nûmeşkes halkı, O'nu güzel bir şekilde karşıladılar ve savaş yapmadan, barış istediler. Kuteybe, onların isteklerini olumlu buldu ve onlarla anlaşma yaptı (88/707). Nûmeşkes'i emniyet altına alan Kuteybe, oradan Râmisene'ye hücum etti. Râmisene halkı da savaş tarafı değildi. Bu sebeple onlar da, Kuteybe'ye barış yapmak istediklerini bildirdiler. Bunun üzerine Kuteybe Onlarla da bir anlaşma imzaladı⁽⁶³⁾.

(61) Narsahî, 70, 71.

(62) Taberî, VI, 432.; İbn Esîr, IV, 529.; Kitapçı, et-Türk, 65.

(63) Taberî, VI, 433.; Belâzurî, II, 299.; İbn Haldûn, III, 131.

f) Kuteybe'nin Türkler'le Savaşa Girmesi:

Kuteybe, Râmisene seferinden dönerken, O'nun Mâveraün-nehr'da yaptıklarına dayanamayan Türkler, yanlarına Soğd ve Fergana halkını da alarak O'na karşı koymak için ilerlediler. Arab ordusunu yolda çevirdiler. Bu sırada Abdurrahman b. Müslim (v.96/715) Sâkâ'da bulunuyordu. Türk, Soğd ve Fergana halkından müteşekkil ordu, Sâkâ'da Abdurrahman b. Müslim'e kavuştu. Bu sırada, Abdurrahman, Kuteybe ve kışla arasında bir mil vardı. Türkler'in kendisiyle savaşa girişeceğini hisseden Abdurrahman, bir elçiyle durumu Kuteybe'ye bildirdi. Bu arada Türkler'in başını çektiği ordu Abdurrahman'ın kuvvetlerine saldırdı. İki kuvvet arasında çok şiddetli çarpışmalar vuku' buldu. Kuteybe, durumu haber alır almaz, Abdurrahman'ın imdadına koştu. Kuteybe, ordusuyla birlikte savaş mevkiine vardığında, az kalsın muhalif ordu Abdurrahman'ı mağlup etmek üzereydi (64).

Kuteybe'nin Abdurrahman'ın imdadına yetişmesi savaşa ayrı bir renk kattı. Türkler ve müttefiklerine mağlup olmak üzere olan Abdurrahman'ın askerleri, Kuteybe'yi görünce sevin-diler ve savaşta sebat gösterdiler. Savaş için gerekli olan kuvve-i maneviyelerini buldular. O gün öyleye kadar çetin mücadelelere giriştiler. Kuteybe kendisiyle birlikte Nîzek'i de savaşa getirmişti. Kuteybe ve askerlerin gayretli mücadeleleri neticesinde, Türkler ve taraftarları, Müslüman ordu karşısında büyük bir bozguna uğradılar (65).

Narşahî, Kuteybe'nin Faykenâ'i fethettikten sonra, Lanbûn taraflarına savaş için gittiğini ve Lanbûn, Târâb gibi bir çok küçük köyleri istila ettiğini yazıyor. İbn A'sam el-Kûfî, bu hadisenin, Kuteybe'nin Mûmeşkes seferi esnasında cereyan ettiğini naklediyor. Hatta bu iki müellif Türk Hükümdarı'nın Çin fağfur'unun kız kardeşinin oğlu Körneğânûn olduğunu nakletmektedirler. Taberî'nin Eçhilî rivayetlerinde aynı isim mevcuttur. Hatt, Türk Hükümdarı'nın 200000 kişiyle Kuteybe'ye hücum ettiği yazılıdır (66).

(64) Taberî, VI, 437.; İbn Haldûn, III, 131.; Narşahî, 71.

(65) Taberî, VI, 436.; Hızır Bey, II, 173.

(66) Ya'kubî, II, 286.; Narşahî, 71.; Taberî, VI, 437.; İbn A'sem, Ebû Muhammed Ahmed b. A'sam el-Kûfî, Kitab el-Futûh, Topkapı Sarayı III. Ahmed ktp., No: 2950-51.

Bütün bu rivayetlerin ışığında, bize göre Taberî'nin rivayeti daha doğru görünmektedir. O'na göre, Nûmeşkes seferi bu hadiseden önce cereyan etmiştir. Kuteybe, Türkler'le Baykend seferinden sonra, Tirmiz, Belh yolunu takibederek Merv'e dönerken savaşmıştır (88/707) ⁽⁶⁷⁾.

V- BUHARA SEFERİ (90/709):

a) İlk Çarpışmalar:

Kuteybe b. Müslim, Baykendi seferinden sonra yapmış olduğu Türkler'le savaşı kazandıktan sonra, ordusuyla Merv'e dönmüştü. O'nun savaşlar esnasında takip etmiş olduğu adeti, kışın hazırlık yapmak ve ilk baharda sefere çıkmaktı. O, bu kışta öyle yaptı. Kış boyunca savaş hazırlıkları yapıldı. İlk bahar mevsimi geldiği zaman, h.89 (m.708) senesinde Buhârâ'ya karşı sefere çıktı. Ceyhun nehrini geçtikten sonra, Taberî'ye göre, ahidini bozmuş olan Râmisene'yi fethetti ⁽⁶⁸⁾.

Kuteybe, Râmisene'yi fethettikten sonra, Belh'e doğru hareket etti. O, Faryâp'ta iken, Haccac O'na bir mektup gönderdi. Haccac, mektubunda, Kuteybe'nin Vardân Huzâh'a gitmesini istiyordu. Kuteybe, Eâmisi ve Âmiri olan Haccac'tan aldığı bu emir üzerine, Vardâne Hükümdarı Vardân Huzâh'a savaş açtı. Faryâp'tan dönen Kuteybe, nehri geçtikten sonra ordusuyla birlikte Vardâne'ye doğru ilerlerken, Soğd, Kış ve Neseif halkı O'nu, Vardâne'ye geçiş yolunda çevirdiler. Kuteybe ile bunlar arasında şiddetli bir savaş cereyan etti. Savaş tekniğini çok iyi bilen ve at-aster bakımından da üstün olan Kuteybe, bu grubu kolaylıkla mağlup etti ve bozguna uğrattı ⁽⁶⁹⁾.

Kuteybe, bu savaştan sonra Buhârâ bölgesine geçti. Oradan Vardân'ın sağından aşağı Harkâne'ye indi. Kuteybe bu bölgede de kendisine karşı koyan büyük bir kalabalıkla karşılaştı. Onlarla savaşa tutuştu. Savaş tam iki gece iki gündüz devam etti. Neticede, Harkâneliler'i yenerek zafer kazandı. Kuteybe, kazanmış olduğu bu zaferle, Buhârâ'nın fethine mani

(67) Taberî, VI,437.

(68) Taberî, VI,439.

(69) Taberî, VI,439.; Hızır Bey,II,173.; İbn Haldûn,III,131.

teşkil eden büyük bir engeli daha aşmış oluyordu. Bir şair bu savaş münasebetiyle şöyle demiştir: "Bizim, onlarla Harkân'da bir gece geçti, Fakat bu gecemiz çok uzun geçti." (70). Bu şiir, Kuteybe'nin Harkân'da karşı kuvvetlerle yapmış olduğu mücadelenin ne kadar şiddetli olduğunu göstermektedir.

b) Buhârâ Kuşatması:

Kuteybe b. Müslim Vardân Huzân'a karşı çıkmış olduğu seferinde, yukarıda gördüğümüz gibi, bir çok manilerle karşılaşmıştı. Fakat savaş yapmada ve yaptırmadaki üstün kabiliyeti ile her türlü engeli aşmayı başarıyordu. Aslında sefere çıkarken, yukarıda anlattığımız savaşlar planda olmayan mücahedelelerdi. Amma Kuteybe, asıl hedefine gidiyorken ayağına doluşmak isteyen bu gibi engelleri başarıyla bir bir aşıyordu. Şimdi sıra MSverâünnehr bölgesinin kalesi denilebilecek olan Tuhârâ'nın fethine gelmişti.

Narşahî'nin verdiği bilgiye bakılırsa, Buhârâ, Kuteybe'den önce, Ubeydullah b. Ziyad, Saîd b. Osman b. Affan tarafından kuşatılmış, akınlara uğramış, ancak her hangi bir netice alınamamıştı. Hatta, İslam ordusu, Buhâra'yı yaz boyunca kuşatıyor, fethedemeden kış yaklaşınca geri dönüyordu. Buhârâ Hükümdarı Hâtun ise, onlarla harp yapıyor, bir netice elde edemeyeceğini anlayınca da barış yapıp onların dönmesini sağlıyordu (71). (x).

Kuteybe'nin Tuhârâ'yı kuşatması sırasında, Buhârâ Hükümdarı, Narşahî'ye göre Tuhârâ Huzân, Taberî'ye göre ise Vardân Huzân'tır (72). Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, Kuteybe b. Müslim hicrî 89 (m.708) senesinde, Buhârâ hükümdarı Vardân Huzân'la savaşmak üzere yola çıkmıştı. Yoldaki engelleri ortadan kaldırdıktan sonra, Buhârâ'yı sıkı bir şekilde kuşattı.

(70) Taberî, VI,439.; Kitapçı, et-Türk,66.

(71) Narşahî, 73. (x) Kuteybe b. Müslim, üç def'a Buhârâlılar'ın İslam'a girmesine vesile olmuş, onlar O, döndükten sonra tekrar irtidat etmişlerdir. Narşahî, 73.

(72) Narşahî, 73.; Taberî, VI,440.; İbn Haldûn, III,134.

Kuteybe'nin ordusuyla, Vardân Huzâh arasında bir takım savaşlar olmasına rağmen, Kuteybe o sene Buhârâ'yı ele geçiremedi. Yapmış olduğu mücadeleler neticesi hiç bir şey elde edemedi. Bu sebeple kuşatmayı bırakıp Merv'e döndü (73).

Kuteybe, Merv'e döndükten sonra, Vardân Huzâh'la yapmış olduğu savaşın neticesini Haccac b. Yusuf'a bildirdi. Bunun üzerine, Haccac, Kuteybe'ye bir mektup yazdı. Mektubunda şöyle diyordu: "Vaziyeti bana iyice bildir ve savaş alanının bir suretini bana gönder." Haccac'ın bu emri üzerine, Kuteybe O'na istediği şeyleri hazırlatıp gönderdi. Haccac tekrar yeni bir mektup yazarak, Kuteybe'nin tekrar Buhârâ'ya dönüp fethetmesini emrediyor ve ilk kuşatmadaki başarısızlık için Allah'a tevbe etmesini bildiriyordu. Ayrıca, mektubunda Kuteybe'ye Buhârâ'yı nasıl fethetmesi gerektiğine dair bilgiler veriyordu (74).

c) Buhârâ'nın Fethi Esnasında Cereyan Eden Mâdiseler ve Fetih:

Haccac'ın Kuteybe'nin tekrar Buhârâ seferine çıkmasını emreden ve sefer esnasındaki hatt-ı hareketini bildiren mektubu, Kuteybe'ye ulaşır ulaşmaz, O, Merv'den Buhârâ'ya doğru ordusuyla birlikte hızlıca hareket etti (90/709). Kuteybe'nin, Buhârâ üzerine tekrar hücum ettiğine duyan Buhârâ Hükümdarı Vardân Huzâh, Soğdlar, Türkler ve etraftaki diğer kabilelerle, elçiler vasıtasıyla teşrik-i mes'ûiye geçti. Saydığımız bu kimselerden Kuteybe'ye karşı yardım istemekteydi. Fakat, Vardân Huzâh'ın yardım talep ettiği kuvvetler daha Buhârâ önlerine gelmeden Kuteybe sükûtle oraya varmıştı. Kuteybe, hemen şehri kuşatma altına aldı. Daha sonra, Vardân Huzâh'ın yardım için davet ettiği kuvvetler, O'nun imdadına yetiştiler. Onların gelmesinden kuvvet alan Buhârâlılar, Kuteybe ile savaşmak üzere ileri atıldılar (75).

(73) Taberî, VI, 440.; Marşahî, 73; Hızır Bey, I, 173.

(74) Taberî, VI, 440.; İbn Esîr, IV, 536.; Mantran, Robert, İslam'ın Yayılış Tarihi (VII. XI. yüzyıllar), (Çev: İsmet Kayaoğlu), Ank., 1981.; Münccimbaşı, Ahmed Dede b. Lutfullah, Câmi'ud-Düvel, Raşit Efendi Kütüphanesi: 913/1-2, (Yazmadır), 120 a.

(75) Taberî, VI, 442.; Ebû Hanife ed-Dineverî, 327.; İbn Esîr, IV, 542.; Yıldız, 15.

Bu durum karşısında az da olsa paniğe kapılan Arab ordunun komutanları, bir araya gelip savaş nizamı hakkında görüşüp konuştular. Ordu'yu teşkil eden Arab kabilelerinden Ezd kabilesi mensupları, Kuteybe'ye, kendilerini kısımlara ayırıp, yeni gelen kuvvetlerle baş başa bırakma isteğinde olduklarını bildirdiler. O'da onların isteğine göre, o gruba yeniden bir çeki düzen verip savaş nizamına soktu. Bunlar Buhârâlîliler'in imdadına gelmiş olan kuvvetlerle savaşa giriştiler. Kuteybe ise, ordunun diğer bölümlerini tanzim etti ve onlarada yeniden bir şekil verdi. İki ordu arasında şiddetli bir mücadele başladı (76).

Kuteybe b. Müslim oturduğu yerde savaşı idare ediyordu. Kuteybe'nin üstündeki silahı üzerinde sarı bir örtü bulunmaktaydı. Müslüman Arab ordusu, Türkler ve mütteliklerine karşı çetin bir mücadele vermek durumunda kalmış ve bozulmamak için var gücüyle dayanmaya çalışmaktaydı. Fakat karşı kuvvetlerin saldırıları karşısında, Arab ordusunun mukavemeti fazla sürmedi. Bir müddet sonra Müslüman Arab ordusu bozulmaya ve çözülmeye başladı. Türkler ve yardımcılarından müteşekkil ordu, var güçleriyle Arablara yüklenip onları zor bir duruma soktular. Hatta, Türkler ve müttelikleri, Arabları yarıp, tâ Kuteybe'nin kışlasına kadar girdiler. Kuteybe'nin yanına iyice yaklaştıkları zaman Müslümanlar iyice dağılmış durumdaydılar. Ordu efradınının tekrar toplanması için herkes gayret gösteriyordu. Kadınlar bile orduyu toparlama almalarına katılmışlardı. Durum böyle kritik bir safhada iken Kuteybe'nin soğuk kanlılığı sayesinde, ordu aniden tekrar toparlandı. Aniden bir dönüş yapan, İslam ordusu, muhalif kuvvetlerle yeniden baş başa diş diş bir mücadele safhasına giriyordu. Bu çetin mücadele neticesinde, Türkler ve yardımcı kuvvetlerden müteşekkil muhalif orduyu püskürttüler. Arablar önünde zor durumda kalan düşman kuvvetleri, eski yerlerine çekilmek mecburiyetinde kaldılar. Türkler ve yardımcıları çekilip bir tepe üzerinde durdular. Savaşın kızgınlığı sona ermiş durumdaydı. Müslümanlarla onlar arasında nehir vardı (77).

(76) Taberî, VI,442.; İbn Esîr, IV,542.; Yıldız, 15.

(77) Taberî, VI,443.; Yâkut el-Hamevî, Şihâbu'd-Din Ebû Abdullah er-Rûmî el-Hamevî, Ku'cemu'l-Buldan, Beyrut, 1968, I, 355.; Hitti, II,332.; Müneccimbaşı, I,120 b.

Düşman ordusunun uzaklaşmasıyla savaş hızını kaybetmişti. Düşman, bütün bütün kaçmadığı için, Kuteybe onların yeniden saldırmalarına fırsat vermek istemiyordu. Bu sebeple, düşmanı tamamen yok etmek için, askerleri harekete geçirmek üzere , şöyle bağırdı:"Düşmanları şu anda buldukları yerden kim uzaklaştıracak?". Kuteybe'nin bu suali karşısında ses çıkaran olmadı. Müslüman askerler sanki donmuşlardı. Bunun üzerine Kuteybe, Benû Temîm kabilesinin bulunduğu yöne doğru hareket etti. Onları harekete geçirecek övücü konuşmalar yaptı. Konuşmasında, Onların salâbetli ve fedâkar kimseler olduğunu vurguluyordu. Kuteybe'nin bu konuşması üzerine, Temîm kabilesi reisi Veki' b. Ebî Sûd sancığı eline aldı. Sonra, Temîmliler'i harekete geçirmek için, Temîm atlılarının komutanı durumunda olan Herîm'in yanına geldi. Sancığı O'na verdi. Bunun müteakip, Herîm'e atlılarını alıp ilerlemesi için emir verdi. Bu emir üzerine Herîm atlılarla birlikte ilerlemeye başladı. Veki' de ordunun içinden sür'atle geçip ilerledi. Herîm, muhalif kuvvetlerle kendi arasında bulunan nehre gelmişti. Veki', Herîm'e atını nehre sürmesini emretti. Fakat, Herîm bu emri, zor olduğundan dolayı yapamayacağını söyledi. Bunun üzerine kızan Veki' O'nu azarlayıp atını mahmuzladı. Herîm, mecburiyet karşısında atını nehre sürdü. Herîm, neticede nehri atla geçti. Bu arada Veki' de ağaçlar toplattı ve nehrin üzerine bir köprü kurdu. Yanında bulunan askerlere heyecanlı bir konuşma yaparak, onlarla birlikte köprüden karşı tarafa geçtiler. Nehri geçenlerin sayısı sekiz yüz kişi idi. Türkler ve yardımcılarından meydana gelen ordunun bulunduğu tarafa geçen Müslüman askerler, Veki'in emriyle biraz istirahat ettiler. Bu arada her iki tarafın atları kişnemekteydi. Veki'in komutasıyla Müslüman Arab askerler savaş nizamı aldılar. Nihayet, bu bölgede savaş yeniden başladı. Şiddetli bir mücadeleden sonra düşman kaçmağa başladı. Bu durum karşısında heyecana kapılan Kuteybe, "Kim bir baş kesip getirirse ona yüz dirhem mükafat vardır." diye bağıırıyordu (78).

Bunun üzerine savaş meydanında bulunan herkes bir baş

(78) Taberî, VI,444.; İbn Esîr,IV,543.; Hızır Bey,I, 174.; Münecimbaşı, I, 120 b.

alıp getiriyordu. Muhalif ordu tamamen bozguna uğrayıp kaçtı. Hatta, Benû Kurey kabilesinden, 10000 adam o gün Kuteybe'ye baş getirip teslim ettiler. Baş getiren herkese sorulduğu zaman, Kureyli'yim diyordu. Bu arada, Ezd kabilesinden birisi de baş getirdi, ona kimdensin? diye sorulduğunda, o da Kureyli'yim dedi. Bunun üzerine onu tanıyan birisi Ezd'li olduğunu söyleyince , Kuteybe kızdı ve bu yanlış hareketi yapmasının sebebini sordu. O'da, her baş getirenin Kureyli-yim demesi neticesi, böyle demenin bir şart olduğu zannına kapıldığından dolayı bu harekete tevessül ettiğini söyledi. Kuteybe, O'nun bu durumuna güldü ve O'na da mükafat verdi⁽⁷⁹⁾.

d) Fethin Tamamlanması ve Neticesi:

Yukarda izah etmeye çalıştığımız, bu fethin mücahede ve mücadelelerden sonra, Euhârâ kesin bir surette fethedilmiş oluyordu. Kuteybe, bundan önce Euhârâ'yı üç kez daha fet-hetmişti. Ancak ilk üç fetih sürekli olmamıştı. Fetihten sonra şehir yağmalandı. Şehirde bulunan bir kısım insanlar öldürüldü. Diğer bir kısmı esir alındı. Ezizleri asıldı⁽⁸⁰⁾. Bundan sonra, Euhârâlılar ile, Kuteybe arasında bir anlaşma yapıldı. Bu anlaşmaya göre, Euhârâ halkı, her sene, Halifeye 200.000 dirhem, Horasan valisine ise, 10.000 dirhem vergi verecekti⁽⁸¹⁾. Anlaşma maddeleri içerisinde şunları da görmekteyiz; Euhârâlılar evlerinin ve mallarının yarısını Arab-lara verecekler ve Arab savaşçıların hayvanlarının yiyeceklerini temin edip, onların için odun temin edeceklerdi. Bunun dışında, her bir Arab'ın geçimi için gerekli olan nafakası temin edilecekti. Euhârâ halkı şehrin dışında bulunan mallarının ve tarlalarının yarısını Arablar'a terkedeceklerdi. Bu şartların dışında, Kuteybe şehri, Arablarla Euhârâlılar arasında taksim etti. Attârîn kapısından, Nû kapısına kadar Rabia ve Mularlılar'a verdi. Şehrin diğer kalan kısmından Arablar için ayrılan bölümü de Yemenliler arasında paylaştırdı⁽⁸²⁾.

(79) Taberî, VI,444.; İbn Esîr,IV,543.

(80) Narşahî, 73.

(81) Narşahî, 80.; Kurat, 394.; Kitapçı, Tez,21.; Euhârâ'da İslam'ın Yayılışı, 58 b.

(82) Narşahî,80.; Yıldız,15.; Kitapçı, Tez,23.; Euhârâ'da İsl.'ın Yayılışı, 59 a.

Kuteybe b. Müslim, Buhârâ'ya, İdârî mekanizmanın çalışmasını sağlayacak Arab asıllı personel, yani Âmil, kadı, emniyet görevlileriyle birlikte, şehre kuvvetli bir muhafız gücü yerleştirdi. Eunun yanı sıra birde mahallî idareye el attı. Buhârâ Hükümdarı olan Hâtun'un oğlu Tuğ-şâde'yi tekrar hükümdar olarak orda bıraktı. Tuğ-şâde'ye muhalif olan herkesi öldürdü (83). Bu suretle, Meşhur Buhârâ şehri Arab hakimiyetine girmiş oluyordu.

Yukarda izah ettiğimiz haricinde, Buhârâ'da, halkın islamlaştırılması için daha bir çok faaliyetler olmuş ise de, konumuz haricinde kaldığı için onlara girmiyoruz.

Buhârâ'nın fethi tamamen tamamlandıktan ve Kuteybe, Buhârâ'daki bütün işlerini bitirdikten sonra, Haccac b. Yusuf'a, fethi ve faaliyetleri ayrıntılarıyla bildiren bir mektup yazdı (84).

Buhârâ'nın Arablar tarafından zaptedilmesiyle Mâvera-ünnehr'in içinde büyük bir gedik açıldı. Buhârâ'dan Semerkand üzerine daha kuvvetli bir baskı yapmak imkanı hasıl olmuştu. Artık, bundan sonra Arab orduları, Mâveraünnehr bölgesinin diğer şehirlerine, Toharistan, Sicistan, hatta tâ Çin ve Sind'e kadar gayet rahatlıkla akınlar yapıp başarılar elde edebileceklerdi. Çünkü, Buhârâ o bölgenin ticarî ve siyâsî hayatında ana umde olma özelliğini taşıyordu. Dolayısıyla, burasının fethiyle düğüm çözüldü. Bu fethin tesiri hemen görüldü. Fetihden hemen sonra, Semerkand hükümdarı Tarhûn, Kuteybe ile bir anlaşma yapmağa girişecektir (85).

VI- KUTEBE'İN SEMERKAND HÜKÜMDAR'I TARHÛN'LA ANLAŞMASI:

Soğd Hükümdarı Tarhûn'un Kuteybe'ye Gelmesi ve O'nunla Yapılan Anlaşma (90/709):

Mâveraünnehr'in merkezi durumundaki Buhârâ'nın Kuteybe tarafından fethedilmesi çevrede hemen tesirini gösterdi.

(83) İbn Esîr, IV, 553, 554.; Kitapçı, Tez, 18, 19.

(84) Taberî, VI, 444.; İbn Esîr, IV, 543.

(85) Taberî, VI, 445.

Şöyle ki; Soğd Hükümdarı Tarhûn, Buhârâ'nın Arablar tarafından fethedildiğini haber alır almaz korkuya kapıldı. Bu sebeple, Soğd Hükümdar'ı kendi ileri gelen adamlarıyla görüşüp konuştuktan sonra, yanına koruma polisi hükmünde iki tane atlı alarak süratle Kuteybe'nin yanına geldi. Fakat doğrudan doğruya Kuteybe'nin yanına varmaktan çekindiği için kışladan uzak bir yerde durdu. Yanında beraberce getirmiş olduğu adamlarından birisini Kuteybe'ye elçi olarak gönderdi. Bu elçi vasıtasıyla O, Kuteybe'den, anlaşma yapmak üzere bir adam göndermesini istiyordu. Tarhûn'un bu isteğini olumlu karşılayan Kuteybe, yanında bulunan ve İranlı olup, Acem kuvvetlerinin komutanı olan Hayyan en-Nebtî'ye gidip, Tarhûn'la anlaşma yapmasını emretti. Kuteybe'nin emri üzerine Hayyan, Tarhûn'la anlaşma yapmak üzere harekete geçti (86).

Narşahî'ye göre, Hayyan, Tarhûn'un yanına vardığında, aralarında şöyle bir konuşma geçti; "Hayyan, O'na Soğd mülkünün tehlikede olduğunu anlattı ve şöyle dedi: "Biz yaz boyunca, havalar soğuyuncaya kadar burada kalıktık. Şu anda ise, havalar soğudu. Bunun için gideceğiz. Boleyasıyla biz gittikten sonra Türkler sizi boş bırakmayacaklardır. Üzerinize hücum edip mülkünüzü elinizden alacaklardır." Bunun üzerine, Tarhûn; "Ne yapmamız gerekir ki, bu tehlikeden kurtulalım?" dedi. Hayyan, O'na kurtuluş çaresinin Kuteybe ile anlaşma yapmak olduğunu söyledi. Buna, Kuteybe'ye biraz vergi vermesini ve Türkler'i, Haccac'ın kendilerine yardımcı kuvvetler gönderdiğini bildirerek aldatmasını ekledi. Bunun üzerine Tarhûn anlaşmaya mecbur oldu (87).

Taberî'nin Bâhilî ravilerden verdiği habere göre, Hayyan, Tarhûn'un yanına vardığı zaman, Tarhûn O'na anlaşma şartlarını söyledi. Buna göre, O, Kuteybe'ye senelik vergi vermek isteğinde idi. Hayyan, O'nun bu isteklerini Kuteybe'ye bildirdi. Kuteybe, Tarhûn'un ileri sürdüğü şartları kabul etti, fakat, vergiyi verinceye kadar onun yerine bazı şeyleri rehin olarak vermesi gerektiğini Hayyan ile, O'na

(86) Taberî, VI, 445.; İbn Esîr, IV, 543.; İbn Haldûn, III, 134.; Kurat, 394.; İbn Kesîr, IX, 77.; Ya'kubî, II, 286.

(87) Narşahî, 71, 72.

bildirdi. Tarhûn, Kuteybe'nin bu isteğini kabul etti ve O'na bir takım şeyleri rehin olarak verdi. Hayyân en-Nebtî, rehlinleri alarak ve anlaşmayı da imzalayarak, Kuteybe'nin yanına döndü (88). Kuteybe'nin soğd Hükümdarı Tarhûn'la yapmış olduğu bu anlaşma hakkında kaynaklar çok az malumat vermektedirler. Fatta, anlaşmanın ana maddesi kabul edilen verginin miktarından bile bahsetmeden geçmektedirler.

Eize göre, bu anlaşmanın önemi çok büyüktür. Çünkü, Buhârâ'nın fethi sebebiyle çok yorulan Müslüman Arab ordusunun emniyet içerisinde, kışlasına dönüp istirahatata çekilmesi ve daha sonra yapılacak olan seferler için hazırlıklara girişmesi bu anlaşma ile temin edilmiş oluyordu. Bundan sonraki bölümde izah edeceğimiz gibi, Kuteybe'nin önünde Havârizm ve Semerkand gibi iki büyük engel daha vardı. O engellerin aşılmasında yine bu anlaşmanın, zaman kazanıp, hazırlık yapma bakımından, büyük önemi vardır. Bu anlaşma ile bu iki mühim beldenin fethi için bir nevi zemin ihzâr edilmiş oluyordu. Daha ileriki konularda, tekrar Tarhûn meselesine döneriz. Çünkü, anlaşma şartları gereğince alınması gereken verginin, Tarhûn tarafından verilmesinden sonra, Soğd'da karışıklıklar çıkmış, bunun üzerine Kuteybe, oraya bir sefer tertip etmişti. Bu hadiseleri, Semerkand seferini incelerken tafsilatıyla görmeğe çalışacağız.

VII- TOHARİSTAN HÜKÜMDAR'I NİZEK TARHÂN'IN KUTEYBE İLE DAHA ÖNCE İMZALANMIŞ OLDUĞU ANLAŞMAYI BOZMASI (90/709):

a) Nîzek'in Anlaşmayı Bozmasının Sebebi:

Kuteybe b. Müslim, Buhârâ'nın fethinden sonra Soğd Hükümdarı ile anlaşıp, ordusuyla birlikte, Nîzek te beraberinde olduğu halde, Buhârâ'dan ayrıldı. Kuteybe'nin Horasan'a geliş tarihi olan h.86 (m.705) yılından, h. 90 (m.909) yılına kadar yaptığı seferler neticesi, elde ettiği neticeler, Toharistan Hükümdar'ı Nîzek'in gözünü korkutmuştu. Daha önce izah ettiğimiz gibi, Kuteybe Nîzek'le bir anlaşma yapmış (87/706) ve ondan sonra O'nu yanından ayırmamıştı (89).

(88) Taberî, VI,445.; Ibn Esîr, IV,543.; Kurat, 394.

(89) Taberî, VI,445.; Ibn Haldûn, III, 134.

Nîzek'in Buhârâ seferinden sonra, korkusu iyice arttı. Bunun üzerine, Kuteybe'den gizli olarak, kendi yakın arkadaşlarıyla bir toplantı yaptı. Toplantıda, Kuteybe'den emin olmadığını ifade etti. Sebebini de şöylece izah etti; "Arablar köpek gibidir, vurduğun zaman ürerler, doyurduğun zaman yaltaklanırlar ve tabi olurlar." Daha bunun gibi bir çok hakaret âmiz sözler söyledi. Nîzek, sözlerine devam ederek, Arablar'la savaşıp, sonra vergi verdiği zaman hoşnut olacaklarını ve vergi vermessen bütün iyilikleri unutacaklarını söyledi. Misal olarak, Tarhûn'u gösterdi ve Kuteybe ile iki defa savaştığını, daha sonra vergi vermek suretiyle O'nun şerrinden kurtulduğunu ifade etti. Sözlerine devamla, Kuteybe'nin şiddet sahibi ve fıskı fücûra düşkün olduğunu, bu vaziyette olan bir kimsenin ileride kendilerine de kötülük yapabileceğini, bunun için, O'ndan izin isteyip dönmek istediğini, bu hususta ne fikirde olduklarını onlara arzetti. Nîzek'in arkadaşları, O'nun fikrini makul buldular ve eğer izin alabilirse dönmelerini istediler (90).

Kuteybe, Buhârâ'dan Merv'e dönerken, yolunun üstünde bulunan Âmul şehrine uğramıştı. Kuteybe'nin Âmul'da bulunduğu günler, Nîzek Tarhân, Toharistan'a dönmek üzere O'ndan izin istedi. Kuteybe, her halde Nîzek'in yapmış olduğu anlaşmadan ozamana kadarki sadakatine güvenip, O'na izin verdi (91). Kuteybe, bundan sonra ordusuyla birlikte, Âmul'dan Belh'e doğru hareket etti. Âmul'dan Toharistan'a doğru harekete geçen Nîzek Tarhân, Kuteybe'nin kararına pişman olması korkusuyla, yürüyüşünü hızlandırdı. Süratli bir yolculuk neticesinde, arkadaşlarıyla birlikte Niv-Bahar'a geldi. Nîzek burada bir müddet duraklayıp, namaz kıldı ve dua etti. Bundan anlıyoruz ki, O, İslam'ı kabul etmiş (92). (x). Nîzek, orada arkadaşlarıyla tekrar istişare edip, Kuteybe'nin kararından pişman olacağını ve takip için adam gönderebileceğini, söyledi. Ayrıca, Kuteybe'nin göndereceği adamın, o bölgenin

(90) Taberî, VI,445.; İbn Esîr,IV,544.

(91) Taberî, VI,446.; İbn Esîr,IV,544.; Yıldız, 16.

(92) Ya'kubî, II,286.

(x) Ya'kubî, Nîzek'in Abdullah ismini aldığını nakleder.
Ya'kubî,II,286.

Amili Muğîre b. Abdullah'ın yanına geleceğini, Muğîre'nin ise Kuteybe'den alacağı emirle kendisini hapsedtirmeye teşebbüs edeceğini, arkadaşlarına söyledi ve bu durumda oradan hemen hareket etmelerinin zarurî olduğunu söyleyerek, yürüyüşlerine hız verdiler. Orada, bir adam bıraktılar. Bıraktıkları şahıs kendilerine, Kuteybe tarafından gelen elçinin hareketlerini takibedecek ve Muğîre'nin tavrını bildirecekti.

Oradan hızlı bir şekilde ayrılan Nîzek ve arkadaşları, Muğîre adam gönderse bile, kendilerini yakalayamayacağı düşüncesi içerisinde, Toharistan bölgesine yakın olan Hulm vadisine doğru ilerlediler (93).

Nîzek'i bıraktığına pişman olan Kuteybe, hemen Niv-Bahar valisi Muğîre'ye, Nîzek'i yakalaması için bir elçi gönderdi. Elçi Muğîre'ye uğradığında, O, Burûkan'da idi. Bu sırada Nîzek ve arkadaşları atlarıyla birlikte, Burûkan'dan Toharistan'a ulaşmak için gayret gösteriyorlardı. Elçi, Kuteybe'nin emrini Muğîre'ye ulaştırdı. Muğîre, Nîzek'i aramak üzere atına atladı ve takibe koyuldu. Ancak O'nu yakalayamadı. Çünkü, Nîzek, Hulm vadisine ulaşmıştı. Muğîre, Nîzek'i yakalayamamanın verdiği üzüntüyle tekrar geriye döndü (94).

b) Nîzek'in Toharistan'a Ulaşması ve İsyân Etmesi:

Kuteybe b. Müslim'in elinden sağ salim kurtulan Nîzek, memleketi Toharistan'a varır varmaz, isyan bayrağını kaldırdı. Arkasından çevre illerle münasebet kurdu. Belh İsbihiz'i, Merv er-Rûd Hükümdarı Eâzâm, Talkan Hükümdarı Serrip, Faryâb Hükümdarı Turbil ve Cüzceân Hükümdarı Cüzceâniye haberler yolladı. Nîzek, bu hükümdarlardan, Kuteybe'ye karşı girişmiş olduğu harekâtta kendisini desteklemelerini istiyordu. Yukarıda isimlerini saydığımız bütün Hükümdarlar O'na müspet cevap verdiler. Aralarında konuştuğuktan sonra, ilk Baharda toplanıp, Kuteybe'ye müştereken savaş açmayı kararlaştırdılar. Ayrıca, Nîzek Kâbul Şah'a da kendisini desteklemesi için bir mektup yazdı. Nîzek'in bu teklifini kabul eden

(93) Taberî, VI, 446; İbn Esîr, IV, 544.

(94) Taberî, VI, 446; İbn Esîr, IV, 544.

Kâbul Şah, ayrıca O'na mal ve silah gönderdi. Nîzek, mektubunda sıkıştığı zaman Kâbul Şah'ın memleketine geleceğini de bildiriyordu (95).

Nîzek, her şeyden önce Toharistan Hükümdarını halletmeliydi. Toharistan Hükümdarı Cebğûye zayıftı. İsmi, eş-Şüzz'dü. Nîzek O'nu yakaladı ve tarışıklık çıkarır korkusuyla, Taberî'ye göre, altından bir kelepçe ile bağladı. Halbuki Cebğûye, hükümdar, Nîzek O'nun kölelerinden birisiydi. Nîzek daha sonra, Cebğûye'den bir zarar gelmeyeceğini anlayınca, O'nu bir keşif kıtasının başına kumandan olarak tayin etti. Kuteybe'nin burada bulunan idarecisini de Cebğûye'nin memleketinden çıkardı. Kuteybe'nin Toharistan Âmili, Muhammed b. Süleym en-Nâsîh idi. Nîzek, Toharistan'da bu faaliyetleri yaparken, Kuteybe, O'nun isyan ettiğini, kıştan önce haber aldı. İsyân haberi Kuteybe'ye ulaştığı esnada, kış münasebetiyle ordu terhis edilmiş ve askerler evlerine dağılmıştı. Kuteybe'nin yanında sadece Mervliler vardı. Fakat, Kuteybe elde mevcut kuvvetleri toplayıp, yaklaşık 12.000 civarındaki bir kuvvetin başına kardeşi Abdurrahman b. Müslim'i komutan tayin ederek, öncü kuvvet olarak, Belh'e, oradan da Burukan'a gönderdi. Kardeşine, Burukan'da kış mevsimi çıkıncaya kadar ikamet etmesini ve her hangi bir hadiseye sebebiyet vermemesini tenbihledi. Abdurrahman'a, kış çıktığı zaman askerleri tanzim edip, Toharistan'a doğru harekete geçmesi için emir verdi ve kendisinin ise her zaman O'nunla birlikte olacağını sözlere ilave etti (96).

Abdurrahman, Kuteybe'den aldığı emirler üzerine, 120.000 kişilik bir kuvvetin başında, hemen Belh'e hareket etti ve oradan Burukan'a gitti. Kuteybe, Nîzek'e karşı harekete geçmek için kışın çıkmasını bekledi. Kış sonu geldiğinde, Ebreşher, Eiyverd, Serahs ve Herat halkına savaş için daha önceden tespit edilmiş zamandan önce, gelmelerini bildiren bir mektup yazdı (97).

(95) Taberî, VI, 446.; İbn Esîr, IV, 544.; Yıldız, 16.; Kafesoğlu, IA, VI, 1051.; Ya'kubî, II, 286.; İbn Kesîr, IX, 77.

(96) Taberî, VI, 447.; İbn Esir, IV, 545.; İbn Kesîr, IX, 77.

(97) Taberî, VI, 447.; İbn Esîr, IV, 545.

c) Tâlkan'ın Fethi (90-91/709-710):

Kuteybe b. Müslim, Hicrî 90 senesinde, (İbn Kesir'e göre Hicrî 91) Talkan halkının başına büyük bir darbe indirdi. Bazı haberlere göre, Talkan halkının büyük bir kısmını öldürdü. Onların bir çoğunu da dört fersahlık bir mesafede iki saf halinde aynı hizada astırdı (98). Kuteybe'nin Talkan halkına bu tür bir muameleyi reva görmesine, kaynaklar, Talkan Hükümdarının Nîzek'in isyan hareketine olu cevap vermesini gösteriyorlar. Talkan Hükümdarı, Kuteybe'nin aleyhine geçtiği sırada, Kuteybe ile baş edemeyeceğini anlayan, Nîzek kaçmıştı. Hâmîsiz kalan Talkanlılar'ı Kuteybe kötü yakaladı ve yukarıda izah ettiğimiz gibi, çok kötü işkencelerle öldürdü (99).

Kuteybe, Tâlkan'ı fethettikten sonra, kardeşi Amr b. Müslim'i oraya Âmil tayin etti (100). İbn Esîr, Kuteybe'nin Tâlkan'dan sonra Faryâb'a hareket ettiğini, Faryâb Hükümdarının ise O'nu güzel bir şekilde karşıladığını, buna karşılık olarak, Kuteybe'nin orada hiç kimseyi öldürmediğini, nakletmektedir (101). Taberî'ye göre ise, Kuteybe b. Müslim, hicrî 91 (m.710) senesinde Ebreşehr, Liverd, Serahs ve Herat halkından gelen asker yardımıyla Merv er-Rûd'a yürümüş, Merv er-Rûd Hükümdarı bu haberi alır almaz, İran taraflarına kaçmıştır. Kuteybe, bunu takiben şehre girmiş, Hükümdarın iki oğlunu yakalayıp öldürmüştür. Kuteybe daha sonra Talkan'a yürümüş ve orasını harbetmeden teslim almıştır (102). Fakat, Taberî'nin bu rivayeti diğer kaynaklar tarafından teyit edilememiştir.

d) Nîzek'in Yakalanması İçin Kuteybe'nin Faaliyetleri:

Kuteybe, daha sonra Faryâb üzerine yürüdü. Faryâb Hükümdarı Kuteybe'ye karşı hiç bir tepki göstermedi ve O'na

(98) Taberî, VI,447.; İbn Esîr,IV,545.; İbn Kesîr,IX,81.

(99) Taberî,VI,447.; İbn Esîr,IV,545.

(100) İbn Esîr,IV,545.; Ya'kubî,II,286.;İbn Kesir,IX,81.
Ebu'l-Felah, Abdu'l-Hayy b. el-'İmad, Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri men zeheb,Beyrut,?,I,99.

(101) İbn Esîr, IV,545.

(102) Taberî, VI, 447.

itaatkar olduğunu bildirdi. Kuteybe, bu duruma sevindi. Orasını bu şekilde ele geçirdi. Faryâb halkına hiç dokunmadı. Oraya, Bâhilî kabilesinden birisini Âmil tayin etti (103).

Kuteybe, oradan Cüzcan'a hareket etti. Kuteybe'nin Cüzcan'a hareket ettiğini haber alan Cüzcan Hükümdarı korkusundan dağlara kaçtı. Ülkesini terketti. Kuteybe, Cüzcan'a vardığında, Cüzcan halkı O'na itaatini bildirdi. Kuteybe, Cüzcanlılar'ın bu tutumu karşısında hiç kimseye dokunmadı. Cüzcanlılar'ın serbest olduklarını ilan etti. Cüzcan'a bir Âmil tayin etti (104). Kuteybe bütün bu şehirlere ele geçirmekle, onlarla ayrı ayrı anlaşma yapmakla, Nîzek'i yalnız bırakmıştı. Kuteybe, ordusuyla birlikte Cüzcan'dan Belh'e hareket etti. Kuteybe'yi Belh'te Nîzek'e yardım etmeye önceden söz vermiş olan Isbehbz karşıladı. Dolayısıyla, Kuteybe tarafında olduğunu bizzat göstermekle, Nîzek'e muhalefetini bildiriyordu. Kuteybe, Belh'e geldi ve orada bir gün kılıp ayrıldı (105).

Kuteybe, Nîzek'e yardım sözüde bulunmuş olan şehir devletçiklerini birer birer elde ettikten sonra, daha önce Nîzek'e karşı öncü kuvvet olarak gönderdiği kardeşi Abdurrahman'ı takip ederek, seferine devam etti. Uzun bir yolculuktan sonra Hulm vadisine geldi. Bunun üzerine, Nîzek, oradan Bağlan'a giderek, orada bir askerî kışla kurdu. Hulm vadisinin geçilebilecek çok dar noktaları vardı. Nîzek, oralara asker yerleştirdi. Bu tutumundan maksadı; Kuteybe'yi oralardan kendi tarafına geçirmemektir. Vadinin hemen arkasında bulunan sağlam bir kaleye savaşılar yerleştirdi. Kuteybe b. Müslim bu bölgede günlerce, o bir avuç savaşılarla çarpışmak mecburiyetinde kaldı. Bölgenin elverişsizliğinden dolayı başarı namına bir varlık gösteremiyordu. Vadinin darlığından dolayı, Kuteybe, çok zorlanmıştı. Vadinin ortasından bir de nehir geçmekteydi. Kuteybe, Nîzek'e nehrin kenarındaki çok dar yollardan gitmek mecburiyetinde idi. Bir tek yol

(103) Taberî, VI, 454.; İbn Esîr, IV, 549.; İbn Haldûn, III, 135.

(104) Taberî, VI, 455.; İbn Esîr, IV, 549.

(105) Taberî, VI, 455.; İbn Haldûn, III, 135.

biliyordu. O da Nîzek'in askerleri tarafından istila edilmişti. Kuteybe, Nîzek'i yakalamak için, bir taraftan da hile yapmak için uğraşıyordu. Fakat, öyle çetin bir yerde bulunuyordu ki, elinden hiç bir şey gelmiyordu (106).

Kuteybe, bu zor durumda iken, Simincan Hükümdarı er-Reûb Hân, O'nun yanına geldi. Kuteybe'ye, vadinin arkasındaki kalaya giriş yolunu göstermek istediğini, bunun için eman vermesi gerektiğini, bildirdi. Bu durum hoşuna giden Kuteybe O'na eman verdi. Akşam olunca, gece vakti O'nunla birlikte kaleye gitmek üzere adamlar ayarladı. Bu adamlar Simincan Hükümdarıyla birlikte, kaleye gitmek üzere yola çıktılar. Vadinin arkasındaki gizli yoldan kaleye vardılar. Bu esnada, kaledekiler emin bir vaziyette beklemekte idiler. Kuteybe'nin askerleri, kaledekilerin gâfletlerinden istifade ile onları öldürdüler. Onlardan geriye kalıp kurtulanlar ve vadide, Kuteybe'ye karşı savaşımlar kaçıp kurtuldular. Bunun üzerine, Kuteybe, orduyla birlikte vadiye girdi. Bir müddet sonra, Hulm kalesine geldiler. Orda, biraz istirahat ettikten sonra oradan ayrıldı (107).

Hulm kalesinden ayrılan Kuteybe, Simincân'a gitti. Tam bu sırada, Nîzek te, Fercâh denilen bir casusla, Bağlan'da bulunmaktaydı. Simincan ve Bağlan arasında, zorlanmadan geçilebilecek bir geçit bulunmaktaydı. Kuteybe, Simincan'da günlerce ikamet etti (108). Bu arada, şunu ifade etmeden geçemeyeceğim; İslam Tarihi kaynakları, Faryâb, Cüzcan, Simincan v. b. yerlerde, harplerin dışında, Kuteybe'nin hiç bir faaliyetinden bahsetmemektedirler.

Kuteybe, Simincan'dan, Nîzek'i takip için, O'nun bulunduğu belde olan Bağlan'a gitti. Kardeşi Abdurrahman'ı bir bölük kuvvetin başına kumandan tayin edip öncü kuvvet olarak gönderdi. Abdurrahman, Kuteybe'den önce, elinde bulunan kuvvetlerle, Nîzek'in bulunduğu yere ulaştı. Bunu haber alan Nîzek, Bağlan'dan kaçarak, Fergana vadisine geçti. Ağırılık-

(106) Taberî, VI, 455.; İbn Esîr, IV, 550.; İbn Haldûn, III, 135.

(107) Taberî, VI, 455.; İbn Esîr, IV, 550.; İbn Kesîr, IX, 82.
İbn Haldûn, III, 135.

(108) Taberî, VI, 455.; İbn Kesîr, IX, 82.

larını daha önce anlaştığı olduğu Kâbul Şah'a gönderdi. Nîzek Fergana vadisini geçerek, Kürz'e geldi. Abdurrahman b. Müslim durmadan O'nu takip ediyordu. Abdurrahman O'nun arkasından ordusuyla birlikte Kürz'e yaklaştı. Kürz'ün girişindeki boğazları tuttu. Bu sırada, Kuteybe, Eskimeşt'te bulunuyordu. Abdurrahman'la arsında çok az mesafe vardı. Nîzek, Kürz'de saklandı. Kürz'e birtek giriş yolu vardı. Oradan hayvanların geçmesi çok zordu. Kuteybe O'nu iki ay kuşattı. Bu kuşatma esnasında, Nîzek'in elindeki gıda maddeleri azalmaya başlamıştı. Hatta, bu kıtlıktan dolayı onların çiçek hastalığına yakalandıkları kaydedilmektedir (109). Kürz Hükümdarı Cebgûye'de çiçek hastalığına yakalananlardan birisiydi. Kuşatma uzadıkça uzuyordu. Kuşatmanın uzaması nedeniyle kış mevsimi yaklaşmıştı. Kış mevsiminin kuşatmayı yarım bırakacağından korkan Kuteybe, üst seviyedeki adamlarıyla bir toplantı yaptı. Toplantı neticesinde alınan karar gereğince, Süleym en-Nâsîh'i yanına çağırdı. O'na, Nîzek'e gidip, eman vermeden hileyle O'nu getirmesini emretti. Nîzek çok diretirse O'na eman verip böyle getirmesini de ekledi. Bu emri yerine getirmemesi veya getirememesi halinde, hayatına son vereceğini söyleyerek O'nu tehdit etti (110).

e) Nîzek'in Yakalanıp, Adamlarıyla Birlikte Öldürülmesi:

Süleym, Kuteybe'den aldığı emir üzerine, Nîzek'e gitmek üzere hazırlıklara girişti. Kürz'ün dar boğazlarını tutmuş olan Abdurrahman'ın kendisine muhalefet etmemesi için, Kuteybe'nin durumu O'na bildirmesini rica etti. Bunun üzerine Kuteybe, vaziyeti Abdurrahman'a bildirdi. Buna göre, Süleym, Abdurrahman'a geldi ve O'na bazı tekliflerde bulundu. O, şöyle diyordu: "Sen vadinin ön tarafına savaşçı süvariler yerleştir. Biz, Nîzek'le Kürz'den çıktığımız zaman onlar bizi arkadan çevirsinler. Tâki, Nîzek kaçmasın." Abdurrahman, Süleym'e muhalefet etmeden, dediği yere atlılar yerleştirdi (111).

Süleym, yapmış olduğu bu ön hazırlıktan sonra, Nîzek'e

(109) Taberî, VI, 456.; İbn Kesîr, IX, 82.; İbn Haldûn, III, 136.
 (110) Taberî, VI, 456.; İbn Esîr, IV, 550.
 (111) Taberî, VI, 456.; İbn Esîr, IV, 550.

götürmek üzere, un helvası ve yemeklerden bir kaç yük hazırlattı. Süleym, yükleri beraberinde olduğu halde Kürz'e girdi. Kürz'e girre girmez doğru Nîzek'in yanına gitti. Nîzekle Süleym eskiden tanıştıkları için, Nîzek O'nu görür görmez, "Beni yalnız bıraktın, Ey Süleym" dedi. Süleym ise, kendi eliyle bu hale düştüğünü söyledi. Nîzek, Süleym'e bu hal-den kurtulmanın çaresinin ne olduğunu sordu. Süleym de, çare olarak, gidip Kuteybe'ye teslim olmasını ileri sürdü. Teslim olmadığı takdirde, Kuteybe'nin kendisini yakalayınca-ya kadar gitmeyeceğini, kışı burada geçireceğini, söyleyerek O'nu teslim olmaya zorluyordu. Bu sözler karşısında, Kuteybe'nin kendisini kesin olarak yakalamayı azm ettiğini anlayan Nîzek, emansız gidemeyeceğini ifade etti. Süleym, O'nun bu isteğine karşı, "sen Kuteybe'yi öyle kızdırdın ki: sana eman vereceğini zannetmiyorum" diyerek, O'nun eman ümidini iyice yıkmaya çalışıyordu. Süleym, Kuteybe'den aldığı emir üzerine, Nîzek'i eman vermeden O'na getirmek için elinden gelen her hileye baş vuruyordu. Nîzek, Süleym'in kesin kararlı olduğunu anlayınca, O'na yemek vermek istedi. Süleym onların yiyeceklerinin olmadığını bildiği için, yanında getirmiş olduğu yemek ve helvaları getirtip onların önüne açtı. Nîzek'in yanında bulunanlar, açlığın verdiği bir netice olmalı ki; yemekleri yağma edercesine kapıştılar, onların Süleym'in yanında yapmış oldukları bu aç gözlülük hareketi Nîzek'i üzdü (112).

Nîzek'in çaresizliğini gören Süleym, kendisiyle birlikte gelmediği takdirde, daha da perişan olacağını ve felaketlere düşeceğini uzun uzadıya O'na anlattı. Kendisiyle geldiği takdirde, hem kendisinin, hem de halkının zor durumdan kurtulacağını, nasihat eder tarzda O'na anlattı. Nîzek, bu izahlar karşısında yumuşadı. Fakat, gitmesi için emanın şart olduğunu ısrarla söylüyordu. Süleym, O'nun eman üzerindeki bu ısrarları karşısında, eman verdi. Nîzek'in arkadaşları da

(112) Taberî, VI, 456.; İbn Esîr, IV, 550.; İbn Kesîr, IX,

O'nun, Süleym'le gitmesi taraftarı idiler. Bunun üzerine Nîzek, binitlerini getirtti. Süleym, Nîzek ve Cebgûye beraberce Kürz'den çıktılar. Nîzek'in kalbindeki şüpheler bir türlü izale olmuyordu. Şehir merdivenlerine geldikleri zaman, "Yâ Süleym, kimse ne zaman öleceğini bilmez, fakat ben ne zaman öleceğimi biliyorum. Kuteybe'yi gördüğüm zaman ben öleceğim" dedi. Süleym: "Ben sana eman verdim, bu emanla birlikte Kuteybe seni nasıl öldürür?" karşılığını verdi. Bu mütevazi topluluk yavaş yavaş Kuteybe'nin bulunduğu yere doğru gidiyorlardı. Vadiye doğru yaklaştılar. Bu sırada Süleym arkadan geliyordu. Daha önce vadi ağzına yerleştirilen atlılar onları aniden arkadan çevirdiler. Nîzek, kısıvrak yakalanmış oluyordu. Daha geri dönme imkanı kalmadı. Nîzek, bu planın daha önceden yapıldığını anladı ve "bu hareket bize yapılan ilk kötülüktür." diye mırıldandı. Süleym ise, bu atlıların kendilerinden geride kalmasını en büyük hayır olarak nitelendiriyordu (113).

Süleym ve yanında beraber ce getirildiği grup hareketlerine devam ederek, Abdurrahman b. Müslim'in kuvvetleriyle bulunduğu yere ulaştılar. Onların geldiğini gören Abdurrahman, durumu bir elçi ile hemen Kuteybe'ye bildirdi. Kuteybe, bunun üzerine Abdurrahman'a bir elçi gönderdi. Elçinin Nîzek ve yanındakileri kendisine getirmesini istiyordu. Kuteybe'nin göndermiş olduğu elçi Abdurrahman'a gelince, O, Nîzek ve yanındakileri elçiye teslim etti ve Kuteybe'ye gönderdi. Kuteybe, Nîzek'i bir çadıra koydurdu ve çadırın etrafına hendek kazdırdı. Kuteybe, Nîzek'in arkadaşlarını da hapsetti. Bu arada, Nîzek'i öldürmek için izin almak üzere Haccac'a bir mektup yazdı. Bu arada, Kürz'e Kuteybe tarafından bir grup asker gönderildi. Bunlar orada kalan diğer insanları getireceklerdi. Gittiler ve bir müddet sonra, Kürz'deki mallarla birlikte adamları alıp geldiler. Kuteybe, yeni gelen adamları da hapsetti. Kırk gün sonra, Kuteybe'nin Haccac'a yazdığı mektubun cevabı geldi. Haccac, mektubunda, Nîzek'in öldürülmesini emrediyordu. Haccac'ın bu emri üzerine Kuteybe,

(113) Taberî, VI,457.; İbn Esîr, IV, 551.

Nîzek'in yanına vardı ve O'na her hangi bir kimseden eman alıp almadığına dair, sorular sordu. Nîzek, Süleym'in kendisine eman verdiğini söyledi. Buna kızan Kuteybe, Nîzek'e "Yalan söylüyorsun" diye hakaret edip, O'nu tekrar hapse gönderdi. O, hapiste üç gün bekledi. Bu sıralarda, Nîzek'in öldürülmesinin hükmü tartışılıyordu. Bir kısım insanlar O'nun öldürülmesinin doğru olmadığını savunuyorlar, diğer bir kısmı ise 'Onun hemen öldürülmesi gerektiği ileri sürüyorlar ve idam edilmesini istiyorlardı (114).

Neticede, Kuteybe Çarşamba günü suçluları cezalandırmak üzere bir divan kurdu. Etrafındakilere gelmeleri için izin verdi. Daha sonra, Nîzek'in öldürülüp öldürülmemesi hakkında, ileri gelen kişilerle bir istişare yaptı. Onlar ise, bu hususta ihtilaf ettiler. Bu müzakereler esnasında, Dırâr b. Husayn ed-Dabbî içeriye girdi. Kuteybe, Nîzek hakkında O'nun fikrini sordu. O, şöyle dedi: "Ben senden, Nîzek eline geçtiği takdirde O'nu öldürmek üzere ALLAH'a söz verdiğini duydum." Bu söz üzerine Kuteybe, bir müddet kafasını yere eğdi. Sonra şöyle dedi: "Bundan sonra benim söyleyeceğim üç kelime kaldı. O da; öldürünüz, öldürünüz, öldürünüz." Bunun üzerine, Nîzek ve yanındaki 700 arkadaşı öldürüldü (91/710) (115).

Taberî'nin Bâhilî Râvilerden vermiş olduğu haberlere göre; bu hadiseler şöyle cereyan etmiştir: Kuteybe ve Süleym arasında, Nîzek'e eman vermemişlerdi. Kuteybe, Nîzek'i öldürmeyi isteyince, O'nu yanına çağırda ve "Hanefî" denilen kılıncını getirtti. O'nu kınandan sıyrıp, kendi eliyle Nîzek'in boynunu vurdu. Nîzek'in yanında kardeşi Vusul ve Kardeşinin oğlu Osman veya Şukrân da vardı. Kuteybe, Abdurrahman'a Vusul'un boynunu vurmasını emretti. O da emri yerine getirdi. Bâhilî ravilere göre, o gün 12.000 adam katledildi. Bu sırada, Nîzek'in iki tane kardeşinin oğlu asılarak öldürüldüler (116).

(114) Taberî, VI, 457, 458.

(115) Taberî, VI, 458.; Belâzurî, II, 299.; Ya'kubî, II, 286.; Kurat, 395.; İbn Kesîr, IX, 82.

(116) Taberî, VI, 458.; İbn Esîr, IV, 552.

Kuteybe, Nîzek'i öldürme işini bitirince, O'nun kafasını iki elçiyle Haccac'a gönderdi (117). Kuteybe, Cebğûye'ye iyilik ve ihsanda O'nu serbest bıraktı. Daha sonra da Velid b. Abdulmelik'e gönderdi. Cebğûye, Şam yolunda iken Velid b. Abdulmelik öldü (96/715). Cebğûye'yi Velid'e gönderdikten sonra Merv'e döndü ve kardeşi Abdurrahman'ı Belh'e Amil tayin etti (118).

f) Kuteybe'nin Nîzek Meselesini Hallettikten Sonra Cüzcan Hükümdarıyla Anlaşması (91/710):

Kuteybe, ordusuyla birlikte Merv'e dönünce, ülkesinden dağlara kaçmış olan, Cüzcan Hükümdarının kendi yanına gelmesini istedi. Cüzcan Hükümdarı Kuteybe'nin bu isteğini haber aldığı anda, O'nun yanına gelebilmesi için, kendisine eman vermesini istediğini Kuteybe'ye bildirdi. Kuteybe, Cüzcan Hükümdarının gelip, kendisiyle anlaşma yapması şartıyla O'na eman verdi. Kuteybe, ayrıca O'ndan rehinelere istiyordu. Eunu haber alan, Cüzcan Hükümdarı, Kuteybe'ye kendi ailesinden bir kaç kişiyi rehin olarak gönderdi. Kuteybe anlaşma zeminini tam olarak hazırlamak için, Cüzcan Hükümdarına Habib b. Abdullah b. Amr el-Bâhilî'yi rehin olarak gönderdi. Habibi, yol üstündeki bir kalede bırakan Cüzcan Hükümdarı, Kuteybe ile anlaşmak üzere yola çıktı. Bir müddet yolculuktan sonra, Kuteybe'ye ulaştı. O'nunla bazı şartlar üzerine anlaşma imzaladı (91/710) (119). Kaynaklar, bu anlaşmanın şartlarına dair bilgi vermiyorlar.

İbn Kesîr'in rivâyetine göre, hicrî 91 (m.710) senesinde, Kuteybe bir çok şehirler fethetmiş, mallar ve kadınlarla dolu, içinde altın ve gümüş kaplar bulunan bir çok kaleleri ele geçirmiştir (120).

Cüzcan Hükümdarı, Kuteybe ile anlaşma yaptıktan sonra tekrar memleketine dönmek üzere yola çıktı. Giderken Talkan'a uğradı. Orada aniden öldü. Cüzcan halkı O'nun ölümünü garip karşıladılar ve ölümüne sebep olarak, Arablar'ın O'nu zehir-

(117) Taberî, VI, 459.; İbn Esîr, IV, 552.

(118) Taberî, VI, 460.

(119) Taberî, VI, 460.; İbn Esîr, IV, 552.; İbn Haldûn, III, 136.

(120) İbn Kesîr, IX, 81.

lediğini bahane ederek, Kuteybe'nin adamı olan Habib'i yakalayıp öldürdüler. Bunu haber alan Kuteybe, kendi yanında bulunan Cüzcan'lı rehinelere öldürmek suretiyle onlardan intikam aldı (121).

VIII- KUTEYBE'NİN ŞÛMAN, KİŞ VE NESEF SEFERİ (91/710):

a) Şûman Seferi:

Kuteybe, Nîzek meselesini hallettikten sonra ve Cüzcan'la yapılacak işleri yaptıktan sonra, Şûman'a karşı sefere çıktı. Bu savaşın sebebini Taberî şöyle izah etmektedir: Şûman Hükümdarı Kisbiştan, Kuteybe'nin Şûman'ı ilk fethettiği zaman (86/705) oraya vali olarak tayin etmiş olduğu adamı kovdu (122). Kuteybe ile yapmış olduğu anlaşmanında gereğini yapmayıp, haraç vermekten çekindi. Bunu haber alan Kuteybe, Şûman üzerine küçük bir ordu gönderdi. Kuteybe'nin göndermiş olduğu ordu, ordaki müslümanlarla da münasebet kurarak, Şûman halkıyla savaştılar. Fakat kumandanları savaşta öldürüldüğü için, başarı kazanamadılar (123).

Göndermiş olduğu kitanın başarısızlığını haber alan Kuteybe, bizzat kendisi ordusunun başına geçerek, Şûman'a doğru hareket etti (124). Kuteybe önce Belh'e gitti. Belh'te kardeşi Abdurrahman'ı öncü kuvvetlerin başına kumandan tayin edip, ileriye gönderdi. Amr b. Müslim'i Belh'e Amil tayin etti (125). Şûman Hükümdarı Sâlih b. Müslim'in dostu idi. Sâlih, C'ne elçi göndererek, itaat etmesini istedi. Elçi ile, itaat ettiği takdirde Kuteybe'nin hoşnutluğunu kazanacağını, bildirdi. Fakat Şûman Hükümdarı dostu Sâlih'in sözlerine kulak asmadı. Sâlih'in gönderdiği elçiye şunları söyledi: "Eu söylediklerinle beni Kuteybe'den mi korkutuyorsun? Ben çok hükümdarlarla savaştım ve kalemden attığım oklarla onları perişan ettim. Çünkü, ben, insanların yay kullanma bakımından ve isabetli ok atma bakımından en üstün olanıyım. Kuteybe'nin okları kalemin yarısına bile ulaşamaz. Şu halde niçin ben ondan korkayım!" (126).

(121) Taberî, VI, 460.; İbn Haldûn, III, 136.

(122) Taberî, VI, 461.; İbn Haldûn, III, 136.

(123) Taberî, VI, 461, 462. (124) Taberî, VI, 462; İbn Kesir, IX, 83.

(125) Taberî, VI, 462.; İbn Esir, IV, 553.; İbn Haldûn, III, 137.

(126) Taberî, VI, 462, 463.; İbn Esir, IV, 553.; İbn Haldûn, III, 137.

Elçinin maruz kaldığı durumu öğrenen Kuteybe, Ordusuyla birlikte, Belh'ten Şûman'a doğru hareket etti. Ceyhun nehrini geçip, Şûman yakınlarına geldi. Şuman Hükümdarı Kuteybe'nin yakınına geldiğini öğrenince, kalesine çekildi. Kuteybe, kaleyi düşürmek için, Kaleye karşı mancınıklar kurdu. Mancınıklarla kaleyi dövmeye başladı. Bu hareket neticesinde fazla dayanamayan kale surları yıkılmaya başladı. Savaşın akışından, Kuteybe'nin galip geleceğini anlayan Şûman Hükümdarı, kalede bulunan bütün mal ve kıymetli cevherleri topladı ve bütün bunları kalenin ortasındaki büyük bir kuyuya attı. Bu arada mancınıklardan fırlayan taşlardan birisi hükümdarın admlarından birisine isabet edip onu öldürdü. Bunun üzerine, Hükümdar askerleriyle birlikte kale kapısını açtı ve Kuteybe'ye hücum etti. Ölünceye kadar O'nunla savaştı. Neticede kale Kuteybe tarafından fethedildi. Kaleye giren Kuteybe, orada bulunan bütün savaşçıları öldürdü. Geriye kalanları ise esir etti (127). Şûman meselesini halleden enerjik Arab komutanı Kuteybe, planladığı fetihleri yapmak üzere oradan ayrıldı.

b) Kiş ve Nesef Seferi(91/710):

Kuteybe Şûman'ı fethettikten sonra Kiş ve Nesef'e yürüdü. Çünkü, Haccac, O'na; "Kiş'e hücum et, Nesef'i fethet, sıratı müstakimden ayrılma." şeklinde emir vermişti (128). Kuteybe, Haccac'tan aldığı bu emir üzerine, Kiş'e geldi. Taberî, İbn Esir gibi tarihçiler, Kiş ve Nesef'in fethedilme tarzı hakkında her hangi bir bilgi vermiyorlar. Sadece, Kuteybe, bu iki beldeyi fethetti deyip geçiyorlar. Belâzurî ise, Kuteybe'nin Kiş ve Nesef'i barış yoluyla itaat altına aldığını nakletmektedir (129).

Kuteybe, Kiş ve Nesef'i fethettikten sonra, Faryâb üzerine yürüdü. Faryâb halkı, Kuteybe'ye teslim olmaktan

(127) Taberî, VI,462.; İbn Esir,IV,553; İbn Haldûn,III,137.

(128) Taberî,VI, 462; İbn Esir,IV,553.

(129) Taberî,VI,463; İbn Esir,IV,554; Belâzurî,II,299;

Yıldız, 16. Hasan, İ.H., 301,302.

çekindi. Buna haddinden fazla kızan Kuteybe, Faryâb'a girdi ve orayı baştan sona yaktı. Bundan dolayı bu şehir "el-Muhterika" diye isimlendirildi (130).

c) Soğd'ta Tarhûn'un Hükümdarlıktan Uzaklaştırılması ve Yegurek'in Geçmesi (91/710):

Daha önce zikrettiğimiz gibi, Şûman'ın fetih hazırlıkları sırasında, Belh'ten öncü kuvvetlerle çıkan Abdurrahman b. Müslim, Kiş ve Nesef seferinden sonra, Kuteybe'nin emriyle Soğd hükümdarı Tarhûn'a gitti. Kuteybe de kardeşini takib ederek, Soğd'a yakın bir bölgeye indi. Abdurrahman Soğd'a vardığı sıralarda ikinci yeni olmuştu. Soğd halkı kalelerine çekilmiş içiyorlardı. Boş işlerle uğraşıyorlardı. Katıp karıştırıyorlardı. Abdurrahman, bu durumlara mani olmak istedi. Soğd'un ileri gelenleriyle görüşüp bu gibi lüzumsuz ve boş şeylerin önüne geçti (131).

Abdurrahman'ın Soğd'a gitmesinin sebebi, Buhârâ'nın Kuteybe tarafından fethinden sonra, Soğd Hükümdarı Kuteybe'ye haraç vermek üzere O'nunla anlaşma yapmış, fakat vereceği bu haracı zamanı geçtiği halde göndermemişti. İşte Abdurrahman, bu vergiyi almak üzere Soğd'ta bulunuyordu. Abdurrahman, Soğd hükümdarı Tarhûn'a vereceği vergi meselesini, anlaşmayı da nazara vererek hatırlattı. Anlaşmaya sadık olan Tarhûn, anlaşma gereği verilecek olan vergi ve rehinleri, derhal verdi. Haraç ve rehinleri alan Abdurrahman, Buhârâ'da bulunan abisi Kuteybe'nin yanına döndü. Bir müddet birlikte Buhârâ'da kaldılar ve daha sonra birlikte Merv'e gittiler (132).

Abdurrahman'ın Soğd'tan dönmesinden sonra, Soğd'ta karışıklıklar çıktı. Soğd ileri gelenleri, Kuteybe'ye haraç verdiği için, Tarhûn'a kızıyorlardı. Hatta, "Sen büyük adamdın, bizim reisimizdin, nasıl zillete razı oldun?" gibi sözlerle O'nu suçladılar. En sonunda bizim sana ihtiyacımız yoktur deyip, O'nu hükümdarlıktan uzaklaştırdılar. Tarhûn

(130) Taberî, VI, 462; İbn Esîr, IV, 554; Kitapçı, Zekerîya, "İslâmî Fetihler Sırasında Aşağı Türkistan", Diyanet Der., XVIII, S.I, Ocak-Şubat 1979, 44.

(131) Taberî, VI, 463; (132) Taberî, VI, 463; İbn Kesir, IX, 83, 84. Kurat, 395.

onlara istediklerini Hükümdar olarak seçebileceklerini söyledi. Bundan sonra, Soğd ileri gelenleri, Gurek'i kendilerine hükümdar olarak seçtiler. Tarhûn'u hapsedtiler. Buna dayanamayan Tarhûn, bundan sonra bana ölüm yaraşır diyerek kılıncına dayandı ve kılınc karnından batıp sırtından çıktı. Bu şekilde öldü (92/711)⁽¹³³⁾.

Soğd'un yeni Hükümdarı Gurek b.İhşid, 'Afşin" ünvanını aldı. Yeni Afşin, milli Soğd siyaseti gütmek ve Arab istilasına karşı durmak gibi ağır bir vazife karşısında kaldı. Semerkand'taki bu olaylar hicrî 92⁽¹³⁴⁾ veya hicri 91 (m710) yılında cereyan etmiştir⁽¹³⁵⁾. Bu hadise Arablar'a karşı bir meydan okumadır. Tarhûn'un öldürülmesiyle anlaşma tek taraflı bozulmuş ve Semerkand-Soğd Arab hakimiyetinden çıkmış oluyordu⁽¹³⁶⁾.

Kuteybe, Soğdlular'ın bu ihanetine göz yumacak değildi. Aksi takdirde burası, Mâveraünnehr bölgesinde Arab ilerleyişine engel teşkil eden bir merkez olabilirdi. Semerkand'ın sağlan surları bir tarafa, Şaş, Fergana ve bilhassa Türk kağanının kuvvetlerinin yardımı gelmesi mümkündü⁽¹³⁷⁾. Bu sebeple, Kuteybe'nin Soğd'a karşı süratle harekete geçmesi beklenmekteydi. Fakat Müslüman Fatih acele etmedi. Soğd meselesini kökten halletmek için, gerekli hazırlıkların yapılmasını birinci plana aldı. Evvela, Arablar için bir tehlike teşkil eden Sicistandaki Türk kuvvetlerini zararsız hale getirmek icabediyordu. Bunlardan sonra ancak Semerkanda karşı harekete geçilebilecekti.

d) Kuteybe'nin Sicistan Hükümdarı Rutbil Üzerine Yürümesi (92/711):

İslam ordularının Toharistan'ı itaat altına almalarına rağmen, Zabulistan'ın müstakil Türk Hükümdarı Rutbil,

(133) Taberî, VI, 463; İbn Esir, IV, 554; Kurat, 395; Yıldız, 17, 18.

(134) İbn Kesîr, IX, 84.

(135) Taberî, VI, 463; İbn Esir, IV, 554.

(136) İnan, Abdulkadir, "Bibliyografya", Pelleten Dergisi, VII, Sayı:27, Temmuz 1943, Ank., 619.

(137) Kurat, 395.

Haccac'ın gözünde bir tehlike olarak devam ediyordu. Bu sebeple, Haccac, Kuteybe'nin Rutbil üzerine bir sefer yapmasını emretti. Kuteybe, bu emir üzerine, Sicistan'a savaş açtı (92/711). Kuteybe, Rutbil üzerine yürüdü. Şiddetli bir mukavemetle karşılaşacağını tahmin eden Kuteybe, tam aksi bir durumla karşılaştı (138). Kuteybe'nin kendi üzerine yürüdüğünü haber alan Rutbil, hemen barış yapmak isteğini bildirmek üzere elçiler hazırlayıp, Kuteybe'ye yolladı. Kuteybe bu beklenmedik teklifi hoş karşıladı ve O'nunla anlaşma yapmağa razı oldu. Aralarında anlaşma imzalandıktan sonra, Kuteybe Rutbil'in memleketinde hiç bir menfi harekete girişmeden döndü. Sicistan'a, Abdirabbih b. Abdullah 'Umeyr el-Leyisi'yi idareci olarak bıraktı (139).

Ya'kubî'de, Kuteybe'nin Sicistan'la anlaşma sebebi olarak zikredilen şöyle bir hadise vardır; Rutbil, Kuteybe'ye elçi yollayıp, kendilerinin anlaşmayı kabul ettiklerini bildiriyor. Bu anlaşmayı bozmamak gerektiği de Kuteybe'ye ulaştırıyor. Arkasından da şöyle bir tehdit yapıyor: "Sizde anlaşmayı kabul ederseniz ne a'la, yoksa sizinle savaşır galebe ederiz." Rutbil'in bu tehdidi üzerine Kuteybe, ileri gelen adamlarıyla konuşup, onlara şu teklifi sunuyor: "bu adam uğursuz biridir. Burada bir çok Arab komutanları bunun hilesine uğramışlardır. Bu adam bizi de tuzağa düşürür, onun için anlaşma yapıp dönelim." Kuteybe'nin adamları bu teklifi uygun buldular ve hep beraber geri döndüler (140). İbn Kesîr, Rutbille yapılan anlaşmanın şartları hakkında şu haberi nakletmektedir: "Kuteybe, Rutbil'le, O'nun bir çok mal, atlar, ileri gelenlerin kızlarından kadınlar vermesi üzerine, anlaşma yaptılar." anlaşmadan sonra Kuteybe, ordusuyla birlikte, Mâveraünnehr bölgesinde fetihlere girişeceği beldelelere doğru geri dönmüştür (141). Bundan sonra Kuteybe, Havârizm ve Semerkand'ın fethine girişecektir.

(138) Taberî, VI, 468; İbn Esir, IV, 569; Yıldız, 17.

(139) Taberî, VI, 468; İbn Esir, IV, 569; İbn Haldûn, III, 137.

(140) Ya'kûbî, II, 286, 287.

(141) İbn Kesîr, IX, 84.

IX- KUTEYBE'NİN HAVÂRİZM SEFERİ (93/711-712):

a) Havârizmşah'la Anlaşma:

Mâveraünnehr bölgesinin fethinin ilerlemesinde bir engel teşkil eden Sicistan'ın itaat altına alınmasıyla birlikte, Arablar Semerkand seferi için hazırlıklara giriştiler. Kuteybe, Soğd ülkesinin zaptını planlarken, elden geldiği kadar az Arab askeri harcamayı tasarlıyordu. Bu savaşın askerî bakımdan ağırlığını, Horasan ve civar bölgelerden getirilecek yardımcı kuvvetlere yüklemek arzusunu güdüyordu. Hatta, etraftan celbedilecek bu yardımcı kuvvetler Semarkand üzerine sevkedilmeye başlanmıştı. Fakat, tam bu sırada Hâvarizm'de cereyan eden hadiseler, Kuteybe'nin, fuhat planında bir değişiklik yapmasına sebep oldu. Havârizm ülkesinde patlak veren iç karışıklıklar, Semerkand'tan önce bu ülkenin fethedilmesine yolaçtı.

Hicrî 93 (m.711-712) yıllarında Havârizm hükümdarının adı, İbn A'sam'a göre, "Cangan" dır (142). Akdes N. Kurat'ın naklettiğine göre, Taberî'nin Bal'amî tercümesinde de aynı isim zikredilmektedir (143). Havârizm Hükümdarı Cangan'ın kendisinden küçük, Hurrezâd isminde bir kardeşi vardı (144). Havârizmşah idareyi bu kardeşine kaptırmıştı. Hurrezad, Havârizmşah'ın hiç bir emrini dinlemiyor, istediği gibi hareket ediyor, halka zulm yapıyordu. Her hangi bir kimsenin güzel bir karısı veya kızı olduğunu duyunca hemen elinden alıyor ve halkın mal ve mülkünü zaptediyordu (145). Bunların dışında daha dilediği şeye teâvüz eder, dilediği kimseyi hapsederdi. Havârizmşah buna mani olamazdı. Kardeşinin yaptıkları zulümler, Cangan'a şikayet edildiğinde, "ben O'ndan kuvvetli değilim ki, O'na bir şey yapayım" derdi. Fakat elinden bir şey gelmese de kardeşinin bu zulümleri Havarizmşah'ı O'na karşı kin ile doldürmaktaydı (146). İbn A'sam'a göre, Hurrezad, sert ve cesur bir kişiydi (147). A.N. Kurat, Havârizmşah'ın 400 bin kişilik orduya sahip olduğunu, mübalağa diyerek nakletmektedir (148).

(142) İbn A'sam, II, 140 a. (143) Kurat, 396. (144) Taberî, VI, 469.
 (145) Taberî, VI, 469; İbn A'sam, II, 140 a.; Belâzurî, II, 300.
 (146) Taberî, VI, 469. (147) İbn A'sam, II, 140 b., 141 a.
 (148) Kurat, 396.

İlk kaynaklar, Kuteybe ile Havârizmşah arasındaki ilk temasları şöylece nakletmektedirler:

Havârizmşah, kardeşi Hurrezad'ın zulmü had safhaya geldiği zaman, hiç kimsenin haberi olmadan Kuteybe'ye bir mektup yazdı. Mektubunda, Kuteybe'yi kendi topraklarına davet ediyor ve ülkesini O'na bırakarak istediğini bildiriyordu. Bu mektupla birlikte, kendi şehrinin anahtarlarını da O'na göndermişti. Bu anahtarların üçü altındandı (149). İbn A'sam bundan farklı olarak şunları nakletmektedir; Cangan, Kuteybe ile anlaşmayı kararlaştırınca, Kuteybe'nin Havârizm civarına gelmesini beklemiş ve Kuteybe, Havârizm hizasına gelince, Arab kumandanına bir mektup göndermişti. Mektubunda: "Yardımcı kuvvet olarak, 100.000 adam verebileceğini" bildirmiş ve bunun dışında takdim edebileceği meblağı da sayıyordu (150). Havârizmşah vadettiği bu şeylere bedel, Kuteybe'den bazı isteklerde bulunmaktaydı. O, Kuteybe'den, kardeşi Hurrezâd'ın kendi memleketinden kovulmasını ve ülkesinde tek hakim olabilmesi için kendisine yardımcı olmasını istiyordu (151). Taberî, bunların dışında bir haber vermektedir. Şöyle ki; Havârizmşah, Kuteybe'den, kardeşini ve O'na taraf-tar olanları yakalayıp kendisine iade etmesini istemekteydi (152). Bundan anlaşılıyor ki, Havârizm ülkesinde anlaşmazlık geniş çapta idi. Hurrezâd'ın dışında ileri gelen daha bir çok kimse Cangan'ın aleyhine geçmiş durumdaydı. Havârizmşah, yukarıda değindiğimiz istekleri hususunda, anlaşmak üzere Kuteybe'ye elçiler gönderdi. Elçiler O'na geldiğinde, O, savaş hazırlıkları içinde bulunmaktaydı. Kuteybe, elçilere soğd ülkesine hücum edeceğini, kendilerinin emin olmasını bildirdi. Elçiler ise, Kuteybe'den umduklarını kopararak memleketlerine döndüler (93/712) (153).

b) Havârizm'in Fetih Hazırlıkları:

Havârizmşah'ın Kuteybe'yi kendi ülkelerine davet et-

(149) Taberî, VI, 470; İbn A'sam, II, 140 b.; Belâzurî, II, 300.

(150) İbn A'sam, II, 140 b.; Kurat, 397.

(151) Taberî, VI, 470; İbn A'sam, II, 140 b.; Belâzurî, II, 300.

(152) Taberî, VI, 470.

(153) Taberî, VI, 470; Belâzurî, II, 300.

mesi, Arablar'ın Mâveraünnehr'deki futuhatını gayet kolay bir surete sokacaktı. Kuteybe, Havârizm'deki karışıklıktan azamî derecede istifade etmek istiyordu. Onları gafil avlamak için de Soğd'a hücum edeceğini ilan etmişti. Aslında asıl amacı, Havârizm'e yürümekti (154).

Taberî'nin kaydına göre, Havârizmşah durumu bildiği halde kimseye söylemedi. Hatta, kendisine bağlı ileri gelen adamlarını bir araya toplayıp, Kuteybe'nin bu sene Havârizm'e hücum etme ihtimalinin olmadığını, onları ikna edecek derecede anlattı. Ayrıca, onlara, "Gelin şu baharda savaş bizim neyimize, nimetlenelim, şarap içelim ve keyfimize bakalım," diyerek tam bir emniyet verdi (155).

c) Havârizm'in Fethi ve Fethin Neticesinde Meydana Gelen Hadiseler:

Savaş hazırlıkları bittikten sonra, Arab ordusu aniden Hazarasp şehrinin yakınlarında görüldü. Kuteybe'nin Hazarasp'a geldiğini haber alan Havârizmliler telaşa kapıldılar. Eunun üzerine, Havârizmşah arkadaşlarını topladı. Onlarla savaşıp savaşmama hususunda bir istişare yaptı. İlk anda O'nun ileri gelen adamları savaşmak fikrinde olduklarını söylediler. Havârizmşah ise, onları bu fikirlerinden vaz geçirmeğe muvaffak oldu. Onlara, Kuteybe'nin başarılarından bahsedip, böyle bir komutana karşı dayanamayacaklarını ifade etti. Ayrıca, bu sene Kuteybe'ye bir şeyler verip, O'nu savaştan vaz-geçirebileceklerini de ilave etti. Arkadaşları Havârizmşah'ın fikrini uygun buldular ve O'na bu fikrinde muvafakat ettiler (156).

Hurrezâd ve taraftarları ise, Arablar'a karşı savaşmak gerektiğini ileri sürüyorlardı. Kurat'a göre, bir müddet sonra, Havârizmşah'ın gizlice Kuteybe ile anlaşmış ortaya çıkınca, Hurrezâd'ın biraderini öldürmek istediği, fakat halktan çekindiği için bunu yapmağa cesaret edemediği, nakledilmektedir (157).

(154) Kurat, 397.

(155) Taberî, VI, 470; İbn Esîr, IV, 570; İbn Haldûn, III, 137.

(156) Taberî, VI, 470; Kurat, 398.

(157) Kurat, 398.

Kuteybe, Ceyhun nehrini geçmedi. Hazarasp'ta bekledi. Kendi adamlarını, savaştan vazgeçmeye ikna eden Havârizmşah Cangan, Kuteybe ile anlaşmak için Fil şehri (x) ne indi. Oradan elçiler vasıtasıyla Kuteybe ile bir anlaşma yaptı. Bu anlaşmaya göre, Havârizmşah Kuteybe'ye 10.000 kişilik bir yardımcı kuvvet verecek, bunu dışında belli miktar para ve mal ödeyecekti. Buna karşılık, Kuteybe, Havârizmşah'ı düşmanlarından koruyacaktı (158).

Taberî, eserinde, diğer kaynaklarda bulunmayan bir isimden bahsetmektedir. O da, Hâmcird'tir. Bu Havârizmşah'ın düşmanı olan bir hükümdardır. Devamlı bir surette Havârizmşah'ı rahatsız etmektedir. Kuteybe, biraderi Abdurrahman'ı O'nun üzerine göndermiştir. Aynı hadise İbn Esîr ve İbn Haldûn tarafından da nakledilmektedir. Fakat, İbn A'sam, Ya'kübî ve Belâzurî Hâmcird isminden bahsetmemektedirler (159).

Havârizmşah'ın Kuteybe ile anlaşma yaptığı duyulunca, Havârizmliler arasında karışıklık çıkmıştı. Halkın bir kısmı Hurrezâd'ı tutuyordu. Hurrezâd, Havârizm ülkesinin baş şehri el-Fil şehrini ele geçirmeye muvaffak oldu. Bunun üzerine Cangan, Kuteybe'nin yanına gelerek Havârizm bölgesinin kalan iki şehrini, Kuteybe'ye teslim etti. Dolayısıyla, Arablarla mücadeleye girişen sadece Hurrezâd'ın taraftarlarıydı (160).

Yukarıda bahsettiğimiz Hâmcird'in olayların akışından Hurrezâd olduğu anlaşılmaktadır. Belâzurî'ye, Abdurrahman'ın Hurrezâd'a gönderilişi nakledilmektedir (161). Abdurrahman emrine verilen kuvvetlerle birlikte, Kuteybe'den aldığı emir üzerine Hurrezâd'a karşı savaşa çıktı. O'nunla şiddetli bir mücadeleye girişti. Arablar'ın kuvvetini gören ve onlara karşı dayanamayacağını anlayan Hurrezâd anlaşma yapmak istedi. Fakat bu isteği Kuteybe tarafından kabul edilmedi. O'nun isteğinin kabulünün kardeşi Cangan'ın rızasına bağlı olduğu bildirildi. Bunun üzerine mücadele uzadı. Neticede Hurre-

(x) Fil, İbn Haldûn'da el-Fîd olarak geçer. İbn Haldûn, III, 137. Belâzurî, Havârizm ülkesinin üç büyük şehirden oluştuğunu, bunların sağlam kaleleri olduğunu ve etraflarının hendeklerle çevrili bulunduğunu söyler. Belâzurî, II, 300.

(158) Taberî, VI, 470; Kurat, 398. (159) Taberî, VI, 470; İbn Esîr, IV, 571; Ya'kübî, II, 287; Belâzurî, II, 300.

(160) İbn A'sam, II, 140 b. (161) Belâzurî, II, 300.

zâd kuvvetleri yenildi. el-Fîl şehri de Arablar'ın eline geçmiş oldu. Hurrezâd esir edildi. İbn A'sam'a göre, Hurrezâd Kuteybe tarafından öldürüldü, diğer taraftarları ise, Havârizmşah'ın ısrarla istemesi üzerine O'na gönderilmiştir. Havârizmşah onları öldürüp yüreğini rahatlatmak istiyordu. Havârizmşah gelen esirlerin hepsini kılıçtan geçirdi ve mallarını Kuteybe'ye gönderdi (162).

Mücadelenin bu kısmı, Taberî, İbn Esir ve İbn Haldûn' da farklı bir şekilde izah edilmiştir. Şöyle ki; Bu müelliflere göre, Abdurrahman, Hükümdar Hâmcird'in üzerine yürümüş ve O'nu mağlup edip öldürmüştür. Daha sonra esir aldığı 4000 kişiyi (x) Kuteybe'ye getirmiştir. Abdurrahman, almış olduğu esirleri Kuteybe'ye getirdiği zaman, O' koltuğunu istetti. Koltuğa oturdu. 4000 esirin 1000 tanesini sağında, binini solunda, binini arkasında, binini de önünde öldürttü (163). Taberî, bu hadiseler esnasında cereyan etmiş olan şu hadiseyi de kaydediyor; bu anlatacağımız hadise ise, Mâveraünnehr bölgesinde bulunan Arab kabileleri arasındaki düşmanlığı göstermektedir. Şöyle ki; esirleri kesmek için bütün Arab ileri gelenlerinin ve eşrafının kılıçları kullanılmıştır. Mühelleb b. İyas'ı çekemeyen Kuteybe'nin bir kısım taraftarları Cellada göz işareti yaparak, Mühelleb'in kılıncının yan tarafıyla ölümlerine çene kemiklerine vurmalarını söylemişlerdi. Böylelikle Mühelleb'in kılıncı körletilmek isteniyordu (164). Taberî, bu katli hadisesinden sonra, Kuteybe'nin Hurrezâd'ı Havârizmşah'a teslim ettiğini haber vermektedir. Halbuki Hurrezâd'ın Kuteybe'ye teslim olduğuna dair her hangi bir hadiseden bahsedilmiyor (165). Büyük ihtimalle, Hâmcird Hurrezâd olsa gerektir.

Kuteybe'nin Havârizm'e yapmış olduğu bu sefer, bütün kaynakların ittifakıyla, 93 / 711-712 senelerinde vukua gelmiştir. Havârizm'e Arablar tarafından yapılan bu seferin

(162) İbn A'sam, II, 140 b.; Kurat, 399; el-Bîrûnî, Ebû Reyhân Muhammed, b. Ahmed el-bîrûnî el-Havârizmî, el-Asâru'l-Bakiye ani'l-Kurûnu'l-Hâliye, (Neşr: Dr. C. Eduard Sachau), Leibzig, 1923, 35.

(x) Taberî'nin Bâhilî ravilerine göre, o gün iki yüz bin kişi Kuteybe tarafından esir edilmiştir. Taberî, VI, 471, 472.

(163) Taberî, VI, 470. (164) Taberî, VI, 470; Kurat, 399, 400.

(165) Taberî, VI, 470. Kurat, 399.

tarihi hususunda ittifak vardır (166). Havârizm'e yapılan bu sefer esnasında ve seferden sonraki hadiseler hakkında kaynaklar tafsilatlı şekilde izahat vermiyorlar. Akdes N. Kurat, Taberî'nin Bel'amî tercümesinden naklen şu bilgileri vermektedir: "Havârizmşah'ın hangi şartlar altında yerinde bırakıldığı bilinmiyor. Cangan, daha önce yapılan anlaşmanın şartlarını fazlasıyla yerine getirdiği halde, hakimiyeti elinde tutamadığı anlaşılıyor. Kuteybe'nin anlaşma hilafına hareket ettiğini gösteren bazı imalar da mevcuttur. O'nun Havârizm'i harple değil, ihanetle ele geçirdiği nakledilmektedir. Bunun delili; Havârizm'de bir müddet sonra isyan çıkmış ve Havârizmşah öldürülmüştür. Bu hadise bu iddiaların bütün bütün asılsız olmadığını anlatmaktadır. Semerkand'ta Tarhûn'un maruz kaldığı akıbeta, Cangan'ın da uğraması, her iki yerde benzer hadiselerin cereyan ettiğini gösterir. Fakat bunlar tespit edilemiyor. Kuteybe, Havârizm işlerinin idaresine, askeri vali İyas b. Abdullah'ı tayin etmiş, haraç işlerine de başka birini görevlendirmiştir. Bu duruma bakılırsa Havârizm'in kısa zamanda Arab hakimiyetine girdiği anlaşılıyor. Kuteybe bütün bu hadiselerin cereyan ettiği süre içerisinde Rezáresp'te kaldı. O, burada Semerkand'ı fethetmek için hazırlık yapıyordu. O'nun burada altı ay kaldığı rivayetler arasındadır (167)". Kuteybe, Havârizmşah'la yapılmış olan anlaşma mücibince gelen 10.000 kişilik kuvvetle biraz daha kuvvetlendi. Havârizm işlerini normal bir düzene soktukten sonra, Semerkand'a karşı sefere çıktı.

X- SEMERKAND'IN FETHİ (93/711-712):

a) Fetih Hazırlıkları:

Kuteybe b. Müslim Semerkand üzerine savaş açmadan önce, Haccac'a bir mektup yazarak, savaş hakkındaki fikrini

(166) Taberî, VI, 470; İbn Esfir, IV, 570; İbn Kesir, IX, 84; Yakubî, II, 287; Belâzurî, II, 300; Hasan, I, 302; Barthold, 239; Yıldız, 17; Bosworth, C.E., İslam Devletleri Tarihi, (Çevirenler: E. Merçil, M. İpşirli), İst., 1980, 136.

(167) Kurat, 400.

sordu. Bu sırada hiç kimsenin yapılacak seferden haberdar olmadığı zannediliyordu. Fakat bazı ileri gelen kumandanların Semerkand'a yapılacak olan seferi sezmiş oldukları anlaşılmaktadır. Bunu Taberî ve İbn A'sam'ın rivayetlerinden anlıyoruz. Havârizm işleri bir neticeye bağlandıktan sonra, Mücessir İbn Müzahim Kuteybe'nin yanına gelip, O'nunla baş başa görüşmek istediğini bildirdi. Kuteybe O'nun bu isteğini kabul etti. Görüşme sırasında aralarında şu konuşmanın cereyan ettiği haber verilmektedir;

Mücessir: "Eğer sen Soğd üzerine yürümeyi istersen, şu zaman tam zamanıdır. Çünkü, Soğdlular senin bu sene kendi memleketlerine yürüyeceğinden emindirler. Onlarla senin arasındaki mesafe on günlüktür."

Kuteybe: "bu fikri sana birisi mi söyledi?"

Mücessir: "Hayır."

Kuteybe: "Bu fikri kimeye söyledin mi?"

Mücessir: "Hayır."

Kuteybe: "Eğer bundan her hangi bir kimsenin bahsettiğini duyarsam, Allah'a yemin olsun boynunu vururum." (168)

Bu konuşmalardan, Kuteybe'nin Semerkand seferini çok gizli tutmaya çalıştığı ve başlangıçta, hiç kimsenin bu seferden haberdar olmamasını istediği anlaşılmaktadır. Ordu efradından bazıları, askerlerin Sicistan'dan geldiklerini ve çok yorgun olduklarını ileri sürerek, bu sene kendilerine istirahat verilmesini telkin ettilerse de, (169) Kuteybe buna yanaşmadı ve askerlere izin vermedi. Haccac'tan hareket emri gelir gelmez, hemen harekete geçildi (170).

Semerkand'a yapılacak olan bu seferin gizlenme sebebi, Havârizm'de Soğd casuslarının bulunma ihtimali olabilir. Bunun için bazı tedbirler alındı. Kuteybe, Kardeşi Abdurrahman'ı küçük bir kıtanın başına kumandan tayin ederek O'na Merv'e hareket etmesi için emir verdi. Abdurrahman bu emir doğrultusunda bir gün yol aldıktan sonra, Kuteybe, arkasın-

(168) Taberî, VI, 472; İbn Esir, IV, 571; İbn Kesir, IX, 85; İbn Haldûn, III, 138; Kafesoğlu, IA, 1052 .

(169) Ya'kubî, II, 287.

(170) Taberî, VI, 472; Kafesoğlu, IA, 1052 .

dan tekrar bir emir daha gönderdi. Bu emre göre, Abdurrahman, ertesi gün ağırlığı Merv'e gönderecek, kendisi de okçu ve atlı birliklerle Semerkand yolunu tutacaktı. Yine de seferi gizleyecekti. Kuteybe takviye kuvvetleriyle O'nu takip edecekti (171). Aynı gün, Kuteybe'nin yanında bulunan Arab kottanlara Semerkand seferini çıkış sebebini anlattığını görmekteyiz. Kuteybe, savaşın sebeplerini bir hutbe okuyarak izah etmiştir (172). O, hutbesinde şöyle diyordu: " Şu Soğd ayağını yanlış basmıştır. Bununla aramızda bulunan anlaşmayı bozmuştur. Bizi Tarhûn'la anlaşmış olduğumuz şeyden men etmiştir. Yani haraçlarını vermemişlerdir. Tarhûn'u öldürerek bize düşmanane bir tavır takındılar. Dolayısıyla Havârizm ve Semerkand'ın hali Benû Nadir ve Kureyza'ya benzeyecektir." Kuteybe hutbesinde saymış olduğu bu şeyleri savaşa sebep olarak göstermekteydi (173). Kuteybe, burada ayrıca, Haccac'tan gelen mektubu da okudu. Haccac bu mektupta, Kuteybe'yi Semerkand seferi için teşvik ediyor ve Allah'ın yardımının O'nunla olacağını bildiriyordu. Allah'ın meleklerinin bile bu savaşta kuvvetü'z-zahr olarak yanında olacağını bildiriyordu (174). Bu mektubuyla Umûmî vali Haccac da bu seferi tasvip etmiş oluyordu. Kuteybe, Semerkandlılar tarafından öldürülen ve kendisinin dostu olan Tarhû'un intikamını almak ve anlaşmayı bozan Soğdlular'ı cezalandırmakla kendine göre şeriat ahkâmına uyduğunu da göstermek âmeline idi (175).

Abdurrahman'ın emri altına verilen ordu 20.000 kişi idi (176). Bu kuvvetlerin hangi bölgeden hareket ettiklerine dair kaynaklarda açık bir bilgi yoktur. Fakat Arabla'ın Ceyhun nehrini sağ taraflarına alarak hareket ettikleri bilinmektedir (177). Abdurrahman öncü kuvvetleriyle Kuteybe'den bir-iki menzil ileride gitmekteydi. Kuteybe ise yanında

(171) Taberî, VI, 472; İbn Esir-IV, 571; İbn Haldun, III, 138.

(172) Taberî, VI, 472; İbn Esir, IV, 571; Safvet, III, 305.

(173) Taberî, VI, 472; İbn Esir, IV, 571; İbn Kesir, IX, 85.

(174) İbn A'sam , II, 141 b.

(175) Taberî, VI, 472; Kurat, 401.

(176) Taberî, VI, 473.

(177) Kurat, 401.

bulunan 30.000 kişilik bir kuvvetten başka, Havârizm ve Bu-hârâ'dan toplamış olduğu yardımcı kuvvetlerle ordusunu kuvvetlendirmişti (178). İbn A'sam'a göre, Havârizm'den 100.000 kişi yardımcı kuvvet gelmiştir (179). Fakat bu rakam biraz mübalağa görünmektedir. Semerkand seferine muntazam ordu kuvvetlerinin dışında, kalabalık halk yığınlarının da iştirak ettiği haberler arasındadır (180). İbn A'sam'a göre, Semerkand seferine Horasan'ın bütün şehirlerinden, küçük ve büyük herkes, bu sefere katılmak için okadar heves göstermiştir ki, halkın ayak takımı eline sopa ve kama alarak yola çıkmış ve bu gibilerin sayısı her zamankinden fazla olmuştur (181).

b) Semerkand Kuvvetleriyle Çarpışmaların Başlaması ve Şehrin Teslim Alınması:

Soğd İhşid'i ile ilk çarpışma, Gurek'in Soğd, Şaş, Bergana ve Türk kuvvetleriyle birlikte Arab ordusunu Erbin-can yakınında karşılaşmasıyla başlamıştır. Gurek bu hareketiyle Kuteybe'yi durdurmağa muvaffak olamamıştır. Bu hadiseyi Taberî haber veriyor (182). Başka kaynaklar bundan bahsetmiyorlar.

Kuteybe'nin emriyle O'ndan önce hareket eden Abdurrahman, 20 bin kişilik kuvvetiyle Semerkand yakınlarında konakladı. Daha önce zikrettiğimiz gibi, Kuteybe de daima O'nu takibederken yol almaya devam ediyordu. Bir müddet sonra O da Abdurrahman'a yetişti. Semerkandlılar'la ilk çarpışmaların nasıl başladığına dair pek malumatımız yoktur. Soğd Afşin'i İhşid Gurek'in askeri kuvvetine dair de malumat, sarih olarak bulamıyoruz. Sadece İbn A'sam, O'nun 130 bin asker kuvvetine malik olduğunu naklediyorsa da haberinde yalnız kalıyor (183). Semerkand'ın çok kalın surları vardı. Kuteybe Soğd topraklarına gelir gelmez hemeh şehri kuşattı. Savaşların bu ilk merhalesinde yardımcı kuvvetler öne sürüldü (184).

(178) Taberî, VI,473; İbn Esf, IV,571.

(179) İbn A'sam, II,141 b.

(180) Kurat, 401. (181) İbn A'sam, II,141 b; Kurat, 402.

(182) Taberî, VI,473. (183) İbn A'sam, II,142 a.

(184) Taberî, VI,473; İbn Esf, IV, 571; Kurat, 402.

Semer kand'ın Kuteybe tarafından kuşatılması bir ay kadar sürdü. Soğd halkı kuşatmanın uzamasından korkarak, Şaş ve Fergana hükümdarlarına, Arabların zafer kazanmaları durumunda, Semer kand'tan sonra Şaş ve Fergana'ya hücum edeceklerini, bunu için, şimdiden tedbir alınması gerektiğini, en güzel tedbirin ise, Semer kand'a yardıma koşmak olduğunu bildirdiler. Soğdlular'ın bu çağrılarına müspet cevap veren Şaş ve Fergana halkı Soğd'a yardım etmek üzere aralarında anlaştilar. Hatta, Soğd'a elçi bile gönderdiler. Bu elçi vasıtasıyla, Arablar'ı Soğdlular'ın meşgul etmelerini, bu meşguliyet esnasında, kendilerinin Arablar'ı gafil avlayarak perişan edebileceklerini bildirdiler (185). (x¹), (x²). Şaş'tan toplanan bu kuvvetler, İbn A'sam'a göre yürekli ve cesur kimselerden teşekkül ediyordu (186). Taberî'ye göre bu kuvvetler feodal beylerin oğullarından ibaret bir kuvvettir (187).

(185) Taberî, VI, 473; İbn A'sam, II, 142 a.

(x¹) Semer kand kuşatması münasebetiyle ilk kaynaklarda bazı teferruat bilgileri nakledilmektedir. Bu bilgiler daha Kuteybe'nin şahsiyle alakadar menkıbevi şeylerdir. Bu rivayetler daha çok, Taberî'nin bâhilî ravilerine dayanır. Semer kand'ın Kuteybe tarafından fethedileceğinin kuşatmadan önce belli olduğundan bahsedilir. Arab kuvvetleri şehri kuşattığı zaman, soğdılardan biri sur üzerine çıkmış ve şöyle bağırmış: "Ey Arab askeri, üstesinden gelemediğiniz bir iş hususunda bizimle niçin çarpışıyorsunuz ve kendinizi zahmete sokuyorsunuz? Bu şehri alacak zat "deve planı" 'Ükaf-ı cemel' adında birisidir. Bunu biz kitaplarımızda okuduk. Bu sebeple bizden uzaklaşın, süvarilerinizi yormayın ve kendinizi ölüme atmayın." Kuteybe, O'nun söylediklerini tercüme ettirmiş ve maksadı anlayınca, "Allah büyüktür, Ükaf-ı Cemel dedikleri zat vallahi benim", el-Kutüb deve planı demektir" sözleriyle askerlerini gayrete getirmiştir. Taberî, VI, 476, 477; Ya'kubî, II, 287.

(x²) Taberî'ye göre, Gurek, Şaş Hükümdarı ve Fergana İhşidinden yardım istemiş, Belâzurî ve İbn A'sam sadece Şaş Hükümdarını zikrederler. Bahilî ravilere göre, Şaş, Fergana ve Türk Kağanı zikredilir. Taberî, VI, 473, 477. Belâzurî, II, 300; İbn A'sam, II, 142 a.

(186) İbn A'sam, II, 142 a. (187) Taberî, VI, 476, 477.

Kuteybe, casusları vasıtasıyla, Şaş'tan hareket eden kuvvetler ve bunların, bir gece baskınıyla Arab ordusunu vuracaklarına dair bilgi edindi. Buna binaen, kardeşi Sâlih'in emrine bir miktar asker vererek, gelen kuvvetlerin önünü kesmeye gönderdi. Taberî'ye göre bunlar, 300 veya 400 veya 600 kişiden ibaretiler. (188). Sâlih emrine verilen kıta harp için yola çıkmadan evvel, Kuteybe onlara bir hitabede bulundu. Hitabesinde, Şaş'tan gelen askerlerin hükümdar çocuklarından ve ileri gelen çiftçilerden oluştuğunu söyleyip, sizler ise, Arablar'ın dihanlarıdır, diyerek onlara nasıl savaşmak gerektiğine dair teknik bilgi verdi. Ayrıca, Şaş'tan gelen kuvvetleri takip ettirmek için gözcü kuvvetler göndermişti (189). İbn A'sam, Sâlih emrine verilen kuvvetlerin 700 kişi olduğunu kaydeder (190).

Sâlih kıtasıyla birlikte, Semerkand yakınlarından güneş batarken hareket etmiş ve hareketi esnasında, Şaş kuvvetlerinin planlarını öğrenmek üzere casuslar göndermişti. Bu casuslar, gidip Şaş kuvvetlerinin planlarını öğrenip, geriye döndüler ve vaziyeti Sâlih'e haber verdiler. Casusların üzerinde durdukları nokta, Şaş kuvvetlerinin gece vakti gelecekleri yer meselesiydi. Sâlih, onların geleceği yeri göz önünde bulundurarak askerlerini üçe ayırdı. Askerlerin bir kısmıyla kendisi yol kavşağında kaldı. İkinci kısmını sağ tarafta, üçüncü kısmını ise, sol tarafta pusuya yatırdı. Şaş kuvvetleri, bu plandan habersiz olarak, gece yarısına doğru Sâlih'in pusuya yatmış olduğu bölgeye geldiler. Aniden yol kavşağında, kendileri için kurulan bu tuzakla karşılaştılar. Gece karanlığında, iki kuvvet arasında hemen mücadele başladı. Bu arada, yolun sağ ve sol cenahında pusuya yatmış olan kuvvetler de hücumla geçti. Bu suretle, Şaş kuvvetleri üç cepheden kısıp altına alınmış oldular. Savaş gece vakti bütün şiddetiyle devam ediyordu. Bu sebeple Arablar'ın kuvvetlerini tespit edemeyen düşman kuvvetleri, karşılarındaki kuvveti çok kalabalık zannettiler. Kısa bir çarpışmadan

(188) Taberî, VI,473,474.

(189) Taberî, VI,474; İbn Esir, IV,572; İbn Kesir, IX,85; İbn Haldûn, III,138; Kurat, 404.

(190) İbn A'sam, II,141 b.

dan sonra, Şaş kuvvetleri arasında bozulma bağladı. Onların bir çoğu öldürüldü, bir çoğu da esir alındı. Bir kısmı da kaçıp zor kurtulabildiler. Bu galibiyet neticesinde Arablar'ın eline bir çok ganimetler geçti. Ganimetlerin içinde, harp aletleri, altın kemerler ve başka kıymetli eşyalar vardı. Öldürülenlerin çoğu feodal beylerin oğullarıydı. Bunların isimleri kulaklarına yazılmıştı. Kulakları kesilerek Kuteybe'ye gönderilmek üzere bir araya toplanmıştı (191).

Efsanelere göre, bu çarpışmalara Kuteybe'de katılmış, Sâlih'in kıtasında bulunan bazı askerler, Kuteybe'nin gece tam savaşın kızıştığı zaman şiddetli bir şekilde çarpıştığını müşahede etmişlerdir (192).

Şaş'tan gelen kuvvetlerin Arablar tarafından tamamen imha edilmesinden sonra, Semerkand'ın durumu tamamen müşkil bir vaziyete girdi. Kuteybe, kuşatmayı iyice şiddetlendirdi. Savaşa daha çok Hâvarizm'li ve Euhârâ'lı kuvvetler sokuluyordu. Kuteybe'nin yerli halkı savaşta telef etmesi sebebiyle, İnşid Gurek, Kuteybe'yi protesto etmiştir. Şöyle ki, Semerkand surları üzerine bir askerini çıkarıp, "Bana karşı Arab'ı gönder, bir de onların nasıl harbettiklerini göster." diye bağırttırmıştır (193). Gurek'in askeri vasıtasıyla söylediği bu sözlere kızan Kuteybe, Arablar'dan en iyi askerleri seçtirerek hücumu geçirmiştir. Arab askerler var güçleriyle harbe girdiler ve Semerkand surlarını mancınıklarla dövmeğe başladılar. Arablar'a mukabil Semerkand halkı, kendilerini müdafaa için "Dürk oku" manasına gelen "Küşab" kullanıyorlardı. Kuteybe tarafından kurdurulan mancınıklardan atılan maddeler, savaş ilerledikçe Semerkand surlarından delikler ve gedikler açıyordu. Sur bir kaç yerinden parçalanmıştı. Bir aralık, Soğd'lu birisi, gece vakti, açılan gediklerden birisinin yanında sura çıkmış ve fasih arabça ile Kuteybe'ye küfretmişti. Bu durumdan fena halde sinirlenen Kuteybe yanına iki okçuyu çağırması ve bu adamı kim öldürürse ona 10.000 dirhem vadetmişti. İsbet ettiremeyeninde elinin

(191) İbn A'sam, II, 142 b.; Taberî, VI, 474; İbn Esir, IV, 572. İbn Kesir, IX, 85; İbn Haldûn, III, 138; Kurat, 404, 405.

(192) Taberî, VI, 477; İbn Esir, IV, 572.

(193) Taberî, VI, 474; Barthold, 239; Kurat, 405.

kesileceğini de bildirdi. Bunun üzerine okçulardan birisi bu işten vaz geçti. Diğer okçu ise bir atışta, Soğd'luyu öldürdü. Kuteybe, bu okçuya hemen 10.000 dirhem ödenmesini emretti (194). Bu hadiseye dair Taberî'de şahitlerin ismi de mevcuttur (195). Ayrıca şöyle bir rivayette mevcuttur: "Soğd'lu Kuteybe'ye küfredince, Kuteybe kendi kendine, "Ey Semerkand, Şeytan senin içinde daha ne zamana kadar yuva kurmaya devam edecektir? Vallahi yarın sabah olunca halktan bir çoğu kırılacaktır" dekiştir (196). Sur üzerinde Kuteybe'nin okçusu tarafından öldürülen, kimse daha sonra Kuteybe'nin askerleri tarafından görülmüş, okun gözünden girip ensesinden çıktığı müşahede edilmiştir (197).

Surda büyük bir gedik açılması üzerine, şehirdekiler daha fazla mukavemet göstermenin masasız olduğunu anladılar. Bunun üzerine Kuteybe ile müzakerelere girişmek istediler. Kaynaklar bu hususla ilgili şu malumatı vermektedirler: Kuteybe'ye karşı küfür savrulmasının sabahı, Arablar şehre şiddetli bir şekilde saldırmaya başladılar. Mancılık atışlarıyla surda yeni gedikler açılıyordu. Kuteybe, askerlere kalkanlarını alıp göçlerine siper ederek açılan gedikler üzerine çıkmaları için, emir verdi. Arab askerler bu emir üzerine gediklere çıktılar. ve oraları zaptettiler. Gurek çaresiz kaldığını görünce, Arablar'ın geri çekilmesini istedi ve anlaşma yapmak istediğini bildirdi. Bir rivayete göre, Kuteybe Gurek'in bu teklifini kabul etmedi. Askarların açılan gediklerde kalması ve mancılık atışlarını durdurmak suretiyle anlaşma yapacağını bildirdi. Başka bir habere göre, Kuteybe askerlerine geri çekilme emri verdi ve ertesi gün Gurek ile anlaşma üzere müzakerelere girişti (198). Belâzurî'ye göre Arablar Semerkand üzerine şiddetle saldırmışlar, bu saldırı karşısında, Soğdlular anlaşma istemek zorunda kaldılar (199). Ya'kubî'ye göre, Kuteybe şiddetli savaşlardan sonra, Soğd'la anlaşma yapmıştır (200). Taberî ve İbn A'sam, Semerkand'ın hücumla ele geçirildiğine dair bir şey naklet-

(194) Taberî, VI, 474; Belâzurî, II, 300; Köprülü, Fuad, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, Ank, 1984, 12, 13.

(195) Taberî, VI, 478.

(196) Taberî, VI, 478; Kurat, 406.

(197) Taberî, VI, 474.

(198) Taberî, VI, 475; Yıldız, 19.

(199) Belâzurî, II, 300; Kurat, 406.

(200) Ya'kubî, II, 287; Kurat, 406.

memişlerdir. Kuteybe, surlarda gedik açılması sabahında, Soğd' la barış yapmak suretiyle meseleyi halletmiştir⁽²⁰¹⁾. Böylece Semerkand Arablar'ın eline geçmiş oluyordu⁽²⁰²⁾.

c) Yapılan Anlaşma ve Maddeleri:

Kuteybe ile Gurek arasında imzalanan barış hükümleri hakkında kaynaklar farklı haberler veriyorlar. Barış şartlarını anlatırken umumî ifadelerle yetiniyorlar. Fakat, İbn A'sam, bu anlaşmanın şartlarını açık ve seçik olarak nakletmektedir. O'na göre, anlaşma şartlarınının şu maddeleri ihtiva ettiğini görüyoruz:

- 1) Gurek, Kuteybe'ye hemen, iki milyon dirhem tazminat ödeyecek.
- 2) Ayrıca, her yıl 200.000 dirhem haraç (vergi) verecek.
- 3) Aralarında, küçükler, sakatlar ve ihtiyarlar bulunmamak şartıyla ve bir defaya mahsus olarak Kuteybe'ye 3000 köle teslim edilecek.
- 4) Budist mabedlerindeki putların süsleri Arablar'a bırakılacak.
- 5) Semerkand'ta bir mescid inşa edilecek.
- 6) Soğd askerleri şehri terkedecekler.
- 7) Kuteybe, maiyyetiyle birlikte şehre girip, namaz kılacak, hutbe okuyacak ve misafir edilecek.
- 8) Bunu takiben Kuteybe, şehirden çıkacak.
- 9) Arablar Semerkand'a Kiş ve Mesef kapılarından girip, Çin kapısından çıkacaklar⁽²⁰³⁾.

Taberî, buna yakın olarak anlaşma şartlarını nakletmektedir⁽²⁰⁴⁾. Belâzürî ise, sadece, Gurek'in vereceği vergi miktarını, İbn A'sam ve Taberî'ye uygun olarak naklediyor. Ayrıca, Kuteybe'nin şehirde namaz kılma şartını da haber veriyor⁽²⁰⁵⁾. (-). Belazurî'nin bir diğer rivayetine göre vergi miktarı 700.000 dirhem olarak belirtiliyor. Bu rivaye-

(201) Taberî, VI, 475; İbn A'sam, II, 143 a; Kurat, 406.

(202) Ebû Hanife ed-Dineveri, 368; Yakut, I, 355.

(203) İbn A'sam, II, 143 a.; Kurat, 407.

(204) Taberî, VI, 475; İbn Haldûn, III, 138.

(205) Belâzürî, II, 300, 301.

(x) Akdes N. Kurat, Vergi miktarını, 1.200.000 dirhem olarak tespit etmiştir. Kurat, 407. İbn Esir ise, 200.000 Miskal'i vergi bedeli olarak nakleder. İbn Esir, IV, 474.

te göre, müslümanların üç gün misafir edilmeleri, mabedlerdeki putlara el koymaları anlaşmanın şartları arasında gösteriliyor (206). Ya'kubî, verilecek vergiyi senede 3000 dirhem olarak bildirdikten sonra, Kuteybe'nin maiyyetiyle şehre girip iki rekat kılmasını, Kiş kapısından girip, Çin kapısından çıkmasını anlaşma şartları olarak göstermektedir (207). Görüldüğü gibi, kaynaklar farklı bilgiler nakletmektedirler.

Anlaşma şartlarının tespit edilmesinden sonra, Kuteybe askerlerinin her bölüğünden ikişer kişi seçti. Seçilenler on kişi idiler. Bunları Gurek'ten anlaşma şartlarıncı tespit edilen vergiyi almak üzere şehre gönderdi. Bu arada Arablar'ın şehre girmesi için hazırlıklar yapılıyor ve Anlaşma hükümlerinin tatbikatına başlanılmış oluyordu. Bu sırada şehirde bir mescid inşa ediliyor, ve Soğd askerleri şehirden çıkarılıyordu. Kuteybe kendi askerlerinden 4000 kişi seçti. Onlarla Kiş ve Nesef kapısından şehre girmeye başladı. Müslüman askerler kapılardan tek bir sesleriyle geçtiler. İnşid Gurek Kuteybe'yi secde ederek karşıladı. Daha sonra Arabların önüne düşerek onları büyük bir puthanenin önüne getirdi. O burada kılıncını bıraktı ve durdu. Bu arada, Kuteybe'nin gözüne Gurek'in köleleri ilişti. Onların hepsi de altın kemerli idi. Bu manzara karşısında Kuteybe kızmış ve Gurek'i öldürmek istemiş ve fakat sonra vaz geçip sakinleşmiştir. Kuteybe ve maiyyeti şehre girer girmez evvelâ camide namaz kıldılar. Sonra Gurek tarafından hazırlanan ziyafete gittiler. Yemek faslı bitip eller yıkanınca, Kuteybe'nin tekrar iki rekat namaz kıldığı da rivayetler arasındadır (208).

Daha sonra Kuteybe, Gurek'le yapmış olduğu anlaşmayı katibi Sâbit'e yazdırmıştır. Bu anlaşmanın yazılı metnini olduğu gibi vermeyi uygun bulduk. Bu anlaşmanın metni İbn A'sam tarafından şöyle naklediliyor:

(206) Belazurî, II, 301; Kurat, 407.

(207) Ya'kubî, II, 287.

(208) Taberî, VI, 475, 476; İbn Esîr, IV, 573, 574 ; Kurat, 408.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ, Kuteybe b. Müslim b. Amr el-Bâhilî'nin Soğd Afşini Gurek b. İhşid'le yapmış olduğu anlaşmanın metnidir. Kuteybe, Gurek ile anlaşma yapmıştır. Kuteybe'nin taahhüdü, Allah'ın ahdi, misakı ve zimmeti demektir. Allah'ın Resûlü Muhammed'in (S.A.V.) zimmeti demektir. Velid b. Abdulmelik b. Mervan'ın zimmetidir.

Gurek, Semerkand'ın ve rustakları Kiş ve Neseif'in arazi ve ekili sahasına ve bütün sınırlarına şamil olarak, şu gelecek şartları kabul etmiştir:

1) Hemen 2.000.000 dirhem ödenecektir.
 2) Senevî 200.000 dirhem haraç (vergi) verilecektir.
 3) İçlerinde küçükler ve ihtiyarlar olmamak şartıyla 3.000 köle verilecek. Bunlar Kuteybe, Haccac ve Velid'e boyun eğeceklerdir.

4) Soğd Afşini Gurek b. İhşid, Vermesi kararlaştırılan malı ve vergiyi ödeyecektir. Bu hususta şu esaslara göre hesap yapılacaktır: Soğd arazisinde esir edilenler için verilecek cizye, her esir başına, 200 dirhem; büyük kumaş parçalarından yüzer dirhem; küçükler için 60'ar dirhem, ipek kumaşlarından 28'er dirhem; kırmızı altının beher miskalinden 20 şer dirhem, gümüşün her miskalinden bir miskal.

5) Kuteybe'nin buna mukabil Gurek'e ahdi ve misakı: O'na hiç bir kötülük yapmamak, O'nu aldatmamak ve anlaşma şartıyla tespit edilenden fazla bir şey almamaktır.

6) Gurek b. İhşid'e karşı bir düşman zuhur ederse, Kuteybe, düşmanlarına karşı O'na yardım edecektir.

7) Kuteybe şöyle der: "Gurek b. İhşid hakikaten Semerkand'ın, Kiş ve Neseif gehirleri ve kalelerinin hakimidir. Bunların idaresi O'na verilmiştir. Bunlar üzerindeki hakimiyet mührünü almış oldu. O'na bu hususta hiç kimse itiraz etmeyecektir. Gurek 'ten sonra benim Horasan'daki valiliğim devam ettiği müddetçe hakimiyet ebediyen O'nun evladının olacaktır" (209).

İbn A'sam bu anlaşmanın şahidlerinin isimlerini de vermektedir (210). Anlaşma, hicrî 94 (m. 713) senesinde

(209) İbn A'sam, II, 144 a.; Kurat, 408.

(210) İbn A'sam, II, 144 a.

imzalanmıştır ve yazma işlemleri bittikten sonra Kuteybe ve şahidlerin mühürleri anlaşma metninin altına vurularak Gurek'e gönderilmiştir (211).

d) İlk Yapılan Anlaşma İle , Şehirde Yazılı Olarak Yapılan Anlaşma Arasındaki Farklılıklar:

Yukarda görmüş olduğumuz yazılı anlaşma ile, Kuteybe'nin daha şehre girmeden önce surların dibinde yapmış olduğu anlaşma arasında esaslı farklılıklar görülmektedir. İlk anlaşma şartlarından birisi, "Kuteybe, daha sonra şehri terk edecektir" maddesidir. Buna göre, Kuteybe, şehre sadece bir gösteri olsun diye girecekti. Daha sonra şehir boşaltılacaktı. Yine birinci anlaşmada, "Şehirde bir mescid inşa edilecektir" maddesi yer almıştı. Bununla, halkı Eudist, Maniheist, ve Zerdüşt olan bir şehirde İslamiyete zemin hazırlanacaktı: Halbuki yazılı anlaşma metninde bu maddeleri göremiyoruz.

Ayrıca, birinci anlaşmada Gurek'in hükümrانlık haklarından bahsedilmemişken, Kuteybe Semerkand'a girince, Gurek bir aracı vaziyetine düşmüş oluyordu. Artık Soğd hükümdarı, Kuteybe'ye, Haccac'a ve Velid'e tabi olacaktı. Yazılı anlaşma bunu bir madde ile tespit ediyordu. Gerçi Soğd Gurek ve evlatlarının elinde kalacaktı. Fakat halifeye bağlı olup haraç vermek şartıyla (212).

İlk anlaşma ile yazılı anlaşma arasında, mali bakımdan da çok farklılıklar görülmüyor. Kuteybe, şehre girmeden önce iki milyon harp tazminatı ve her yıl 200.000 dirhem vergi almakla iktifa ederken, şehre girdikten sonra bunlara başka şeyler eklendi. Bunu yukarda ifade ettik, yazılı anlaşma maddesinin 4.cüsüne bak. (213).

Tabiatıyla, daha önceki anlaşmada olan, hutbe okumak, namaz kılmak ziyafet verilmesi gibi maddeler, bu yazılı anlaşmada olmayacaktı. Çünkü, onlar yapılmıştı.

Yukarda izah ettiğimiz ilk anlaşma ile yazılı anlaş-

(211) İbn A'sam, II, 144a.; Kurat, 408, 409.

(212) İbn A'sam, II, 143 b.

(213) Kurat, 409, 410.

manın imzalanma tarihi hakkında kaynaklar farklı bilgi vermektedirler. Taberî'ye göre Semrkand hicrî 93 (m.712) tarihinde fethedilmiş ve aynı sene anlaşma yapılmıştır (214). Belazurî bu hususta tarih vermiyor (215). İbn A'sam ise, ilk anlaşma ve yazılı anlaşmanın hicrî 94 (m.713) tarihinde imzalandığını haber vermektedir (216). Ya'kubî de İbn A'sam'la, bu hususta ittifak halindedir (217).

Akdes Nimet Kurat savaşın başlaması, şehrin teslim alınması ve anlaşmanın imzalanması hakkında şöyle bir yorum yapıyor: "İbn A'sam'ın verdiği tarih hepsinden doğru olsa gerektir. Çünkü, sefere h. 92 (m.711) yılında başlansa bile Semerkand'ın teslimi h. 93 (m.712) de vuku bulmuştur. Kuteybe'nin Gurek ile anlaşması h.94 (m.713) yılının Ekim ayının ilk haftasına tekabül etmektedir. Bu mevsimde sefer faslı kapandığı için İbn A'sam ve Ya'kubî'nin verdikleri tarih doğru olsa gerektir." (218).

İbn A'sam tarafından nakledilen bu yazılı anlaşma Arablar'ın mağlup taraf için uyguladığı politikayı da bize göstermesi bakımından ehemmiyet arzeder (219).

e) Kuteybe'nin Anlaşmadan Sonra Semerkand'ta Yapmış Olduğu Faaliyetler:

Bu hususta bize en çok malumat veren kaynak Taberî'dir. Taberî'nin dışındaki kaynaklar da bu hususu az da olsa bize aktarmaktadırlar. Kuteybe, Gurek'ten yüz bin kişi istemişti. Bunun haricinde, yukarıda saydığımız şeyleri istemişti. İstediklerini O'ndan aldıktan sonra, putların bulunduğu mabedlere geldi. Putların kırılmasını emretti. Onlar kırılıp, Kuteybe'nin önüne yığıldı. Bu yığılan putların büyük bir saray kadar yükseldiği haber veriliyor. Kuteybe, putların önünde yığılması üzerine onların yakılmasını emretti. Gurek başta olmak üzere Semerkand halkı buna mani olmak istedi. Kuteybe'ye, "Bu putlar içinde öyleleri varki, onlara kötülük eden hemen ölür." diyerek, O'nu bu hareketten vaz

(214) Taberî, VI,472; İbn Esir, IV,571. (215) Belazurî, II,301.
(216) İbn A'sam, II, 142 a. (217) Ya'kubî, II,287.

(218) Kurat, 410.

(219) Yazılı anlaşmanın önmi için bkz. Kurat, 410,411,412,414.

geçirmeğe çalıştılar. Fakat, Kuteybe onların sözüne hiç aldırmış etmedi. Yanındakilere ateş getirmelerini emretti. Ateş geldikten sonra, "ben onları elimle yakacağım" diyerek, tek bir aldı ve ateşle putları tutuşturdu. Putların yanmasından sonra geriye altın ve gümüş olarak 50.000 miskal değerinde kıymetli maden kaldı (220).

Kuteybe, daha sonra şehirde, halk arasında şu ilanattı yaptırdı: "Halktan eşyasını, mal ve mülkünü almak isteyen alsın ve şehri terketsin. Çünkü, ben şehri boşaltmak niyetinde değilim. Bunu yaparken sizden anlaşma gereğince alınması gerekli olan şeylerden fazla bir şey sizden alacak değilim. Arab askerlerden başka kimse burada ikamet etmeyecektir" (221). Kuteybe'nin bu ilanı ile Semerkand'ın Arablar'ın işgali altına alındığı bildiriliyordu. Şehirden ne kadar halkın çıktığı bilinmiyor. Fakat başta tüccarlar ve Gurek olmak üzere bir kısım halk Semerkand'tan çıktılar (222). Gurek, Semerkand'tan dört-beş fersahlık uzak bir yerde yeni bir şehir inşa etti. Bu şehrin adı Frenkes'tir (223). Taberî, Gurek'in şehri terketmesinden sonra, Kuteybe'nin, " Hakikat şu: evvelki Âdî O helak etti, Semûd'u da öyle, öyleki onlardan hiç bir şey bırakmadı." (K. Kerim, 53/50-51), ayetini okuduğunu naklediyor.

Kuteybe, Semerkand'ın fethiyle elde etmiş olduğu ganimetlerin beşte birini Haccac'a göndermek üzere ayırdı. Kalan kısmını ise, askerler arasında taksim etti. Yakalamış olduğu esirler arasında son Sâsânî Hükümdarı Yezdücerd'in neslinden bir câriye bulunuyordu. Kuteybe, bunu Haccac'a gönderdi. Haccac ise Velid'e gönderdi. Taberî, O'ndan Yezid b. Velid (101-105/720-724)'in doğduğunu nakleder. Kuteybe ayrıca, Semerkand'ın fethini bir mektupla Haccac'a bildirdi (224). Bir müddet sonra Haccac'tan güzel bir cevap aldı.

Semerkand'ta Arab hâkimiyetini tamamen sağlamak ve İslâmiyeti korumak maksadiyle, mühim bir askerî kuvvete ihtiyaç vardı. Bu sebeple Kuteybe, kardeşi Abdurrahman kuman-

(220) Taberî, VI, 475, 476; İbn Esîr, IV, 574; İbn Kesîr, IX, 86.

(221) Taberî, VI, 479. (222) Taberî, VI, 479; Kurat, 412.

(223) Kurat, 412.

(224) Taberî, VI, 476, 479; İbn Esir, IV, 574; İbn Haldûn, III, 139.

dasında mühim ve kalabalık bir garnizon bıraktı. Kendisi ise elinde bulunan kuvvetleriyle birlikte Merv'e döndü. Müslüman askerlerden başka bazı sivillerinde orada kaldığı bildirilmektedir. Arab zaferi üzerine yerlilerden bir kısmının İslam'ı kabul ettiği bildirilmektedir. Bu surette Semerkand bir İslam şehri durumuna sokulmağa çalışılıyordu. Emniyeti temin maksadıyla, Müslümanların dışında eli silah tutan hiç kimse şehirde bırakılmıyordu. Soğdlar'ın Semerkand'a giriş çıkışları vakit olarak gündüz, yer olarak ta sadece bir kapıdan olacaktı. Bu giriş çıkışlar bile, şarta bağlanmıştı. Semerkand'a giren her bir Soğdlu'nun eline et-Tîne denilen bir mühür vurulacaktı. Bu çamur kuruyup dökülünceye kadar, o kimse şehri terk edcekti. Aksi takdirde, mühürsüz yakalanırsa öldürülecekti. Ayrıca, Soğdlular'dan birinin üzerinde demir veya bıçak bulunursa hemen ölüme mahkum edilecekti⁽²²⁵⁾. İbn A'sam, Kuteybe tarafından Semerkand'a idareci olarak görevlendirilen kimsenin Abdurrahman b. Müslim olduğunu naklederken, Taberî, İbn Esir ve İbn Haldûn Onun Abdullah b. Müslim olduğunu naklediyorlar⁽²²⁶⁾.

Semerkand'ın Arablar tarafından zaptından sonra, orada yapılan faaliyetlerin kısaca özetini sunmaya çalıştık. Bunun dışında, orada ne olup bittiği hakkında, kaynaklarda fazla bilgi verilmemektedir. Burada şunu da nakledelim, Ya'kubî'ye göre, Semerkandlılar'ın hemen isyana kalkıştıkları, Türk kağanının onlara yardıma geldiği, Kuteybe'nin bu isyana bastırmak için kışın geçmesini beklediği, sonra harekete geçerek Türk askerlerini plâkürttüğü iddia edilmektedir⁽²²⁷⁾. Fakat Ya'kubî'de verilen bu malumatı başka kaynaklarda bulamıyoruz. Belki de bu kayıt tamamen esassız değil, fakat başka bir zamana ait olabilir.

Soğd halkı Semerkand'ın elden gitmesiyle mücadeleyi bırakmamış, Arab müstevlilerini, Soğd'tan atmak için, ya isyan yoluyla, ya da harp çıkarmak şeklinde mücadeleye devam etmişlerdir. İhşid Gurek'in Türğiş Kağanına ve Çin İmparato-

(225) Taberî, VI, 479; İbn Esir, IV, 575, 76; İbn Kesir, IX, 86.

(226) Taberî, VI, 480; İbn Esir, IV, 575; İbn Haldûn, III, 139.

(227) Ya'kubî, II, 287; Kurat, 414.

runa yardım için müracaatı nakledilmektedir (228). Soğd ülkesinin mühim bir kısmını elinde bulunduran Gurek'in mücadele imkanları tamamen bitmemiştir. Yukanda da ifade ettiğimiz gibi ,Arablar'ın Semerkand'ı Soğdular'dan almalarından kısa bir müddet sonra, Soğd rüesası hemen isyan bayrağını çekmemiştir. Bilakis, Arab komutanla Soğd reisleri arasında dostça münasebet devam etmiştir. Fakat bu dostluk uzun sürmemiştir. Bunun sebebi ise, Kuteybe'nin Soğd ülkesini savaş meydanına çevirmiş olmasıydı. Buna sebep te, Kuteybe'nin, "Arablar'a her gün servet kazandırmak maksadıyla durmadan yeni seferler tertip etmesi" idi (229). Bu durum gün geçtikçe Soğdlular'ın hiddetlerini mücip olmuş. Arablar'la mücadelede kendi kuvvetleri kafi gelmediğinden, dışardan yardım istemeğe mecbur olmuşlardır. Gayet tabii ki, Semerkand meselesi Kuteybe ile tamamen hallolmamıştır. Ancak geçici bir süre için sindirilmiştir. Kuteybe'den sonraki hadiseler, bizim sahamız dışında olduğu için, Onun ayrı bir çalışma konusu olarak ele alınmasını umuyoruz.

f) Havârizm Vâlisine Karşı Çıkan İsyan:

İlk İslam Tarihi müellifleri, Semerkand hadisesinden sonra, daha önce fethedilmiş olan Havârizm'de çıkan karışıklıklardan bahsediyorlar. Kuteybe b. Müslim, Havârizm bölgesini fethettiği zaman oraya vali olarak İyas b. Abdullah b. Amr'ı tayin etmişti. Haraç işlerine bakmak üzere de başka birini görevlendirmişti (230). Havârizm halkı İyas'ı zayıf buldu. O'nun idareciliğini beşenmediler. O'nu öldürmek üzere toplandılar. Havârizm'de cereyan eden bu olayları, Kuteybe'nin oranın haraç işlerine görevlendirdiği memuru, Kuteybe'ye mektupla bildirdi. Kuteybe, kış vaktinde Abdullah b. Müslim'i oraya vali olarak gönderdi. O'nu gönderirken O'na şu talimatı verdi: "Havârizm'e vardığın zaman, İyas ve Hayân en-nebtî'ye yüz deynek vur. Onları tıraş et. Haraç memuru ile samimi ol. O'nu hadiseler hakkında konuştur ve dinle.

(228) Kurat, 414.

(229) Taberî, VI,480; İbn Kesîr, IX,86.

(230) Taberî, VI,480; İbn Esîr,IV, 575,576; İbn Haldûn, III, 139.

Çünkü O, vefalı birisidir." Bu emir üzerine Abdullah b. Müslim, Muğfire b. Abdullah ile Havârizm ülkesine doğru hareket etti. İyas ve Hayyân başlarına gelecek hadiseden haberdar oldular. Bunun üzerine İyas başka memleketlere kaçtı. Abdullah ve Muğfire Havârizm'e geldiler. İyas'ı yerinde bulamadılar. Hayyân'ı yakalayıp O'na yüz deynek vurdu. Daha sonra, gerekeni yapıp, oranın işlerini düzene sokup dönüp gitti⁽²³¹⁾.

İbn Haldûn'a göre Abdullah Havârizm'den döndükten sonra, Kuteybe O'nu Nisâbur'a âmil yaptı⁽²³²⁾. Taberî ve İbn Esîr'e göre, Abdullah b. Müslim'den sonra, Kuteybe, Havârizme Muğfire b. Abdullah'ı bir kitanın başında kumandan olarak göndermiş, Muğfire, oranın işlerini düzene sokup, Merv'e döndükten sonra, Kuteybe O'nu Nisâbur'a vali tayin etmiştir⁽²³³⁾. Buradaki farklılığa rağmen Taberî'nin verdiği malumat daha doğru görünmektedir. Çünkü, daha öncede gördüğümüz gibi, Abdullah b. Müslim'in Semerkand valisi olması büyük ihtimaldir. Dolayısıyla, Havârizm'e gidip oranın işlerini tekrar yoluna koyan zat Muğfire b. Abdullah olsa gerektir⁽²³⁴⁾.

II- KUTEYBE'NİN ŞAŞ VE FERĞANA SEFERİ (94/713):

Kuteybe, Soğd ve Havârizm ülkelerini emniyet altına aldıktan sonra, Merv'de kışı geçirdi. Bahar mevsimi geldiğinde her zamanki adeti üzere sefere çıktı. Merv'den sefer için hareket eden Kuteybe, Ceyhun nehrini geçti. Bu sırada, daha önce fethetmiş olduğu Buhârâ, Kiş ve Nesef'e haberler gönderip, yeni sefer için 20.000 asker göndermelerini emretti.

Kuteybe'nin bu emri üzerine, Kiş, Nesef, Buhârâ ve Havârizm'den 20.000 adam geldi⁽²³⁵⁾. Bunlar Kuteybe'nin ordusuna katıldılar. Bu kuvvetlerle birleşen Kuteybe, Soğd ülkesine doğru harekete geçti.

Kuteybe, Buhârâ ve çevresinden gelen kuvvetleri, Şaş'ı fethetmek üzere oraya gönderdi. Şaş'a giden 20.000 kişilik ordu Şaş'ı fethetti. Crasını yakıp yıktı ve yağmaladı⁽²³⁶⁾.

(231) Taberî, VI, 480; İbn Esîr, IV, 575, 576.

(232) İbn Haldûn, III, 139. (233) Taberî, VI, 480, 481.

(234) Taberî, VI, 481.

(235) Taberî, VI, 483; İbn Esîr, IV, 581; Barthold, 240; Yıldız, 19.

(236) Taberî, VI, 483, 84; İbn Esîr, IV, 583; Barthold, 240; Yıldız, 19; Kafesoğlu, IA, VI, 1052.

Kuteybe, Soğd üzerinden kendi kuvvetleriyle Fergana üzerine yürüdü. Kuteybe, Fergana'dan önce Hocend'e geldi. Hocend halkı toplanıp Kuteybe ile savaşmaya karar verdiler. Kuteybe ile Hocendliler arasında şiddetli savaşlar cereyan etti. Kuteybe, savaş tekniğini burada da kullanıp bütün bu mücadeleleri kazandı (237). Kuteybe'nin usta savaş taktikleri karşısında dayanamayan Hocend halkı, dağıldılar ve savaşa girdiklerine pişman oldular (238).

Hocend'i ele geçiren Kuteybe, Fergana bölgesinin bir şehri olan Kâşân'a geldi. Kuteybe, Kâşân'da iken Şaş üzerine sevkettiği kuvvetler de kendisine katıldılar (239). Kuteybe Kâşân'ı itaat altına aldıktan sonra, Merv'e döndü. Kaynaklar, Kuteybe'nin aniden Merv'e dönüş sebebini nakletmiyorlar. Kış ayları yaklaştığından dolayı döndüğü düşünülebilir. Taberî'nin rivayetine göre, Kuteybe Kâşân'da iken Haccac'tan yardım istemişti (240). Luna göre, ordunun yorgunluğu ve aciz düşmesi, O'nun ani dönüşüne sebep gösterilebilir.

a) Haccac'ın Ölüm Haberininin Kuteybe'ye Ulaşması ve Bu Durum Karşısında Kuteybe'nin Tavrı:

Kış mevsimini Merv'de geçiren Kuteybe, hicrî 95 (m.714) senesinde, Haccac tarafından gönderilen yardımcı kuvvetlerin gelmesiyle, O'nun emriyle ikinci defa Şaş'a karşı savaşa çıktı (241). Kuteybe'nin tekrar niçin savaşa çıktığı hakkında elimizde kesin bir malumat yoktur. Fakat, Şaşlılar'ın Kuteybe'nin Merv'e dönmelerinden sonra ayaklanması düşünülebilir. Yoksa, durup dururken, Kuteybe'nin fethetmiş olduğu bölgeye sefer yapması abes olur. Kuteybe, ordusuyla birlikte Şaş'a vardığında veya Kûşmehân'da iken, Şevval ayında Haccac'ın ölüm haberi O'na ulaştı. (Şevval 95/ 714) (242). Kuteybe'nin her işinde O'na yardımcı olan Haccac'ın ölümü O'nun üzerinde çok tesiri yaptı. Bir habere göre, Kuteybe efendisinin ölüm haberini alır almaz birliklerini terhis etti. Bunun

(237) Taberî, VI, 483; İbn Esîr, IV, 581; Belazurî, II, 302; İbn Haldûn, III, 139; Yıldız, 19; Kitapçı, et-Türk, 71.

(238) Taberî, VI, 483.

(239) Taberî, VI, 483; Belazurî, II, 302; İbn Esir, IV, 581.

(240) Taberî, VI, 484; İbn Haldûn, III, 140.

(241) Taberî, VI, 492; İbn Esîr, IV, 583; İbn Haldûn, III, 140.

(242) Taberî, VI, 492; İbn Esir, IV, 583; İbn Haldûn, III, 140.

sebebi Haccac'ın nüfuzu ile, birlik ve itaat gösteren ordu arasında, O'nun ölümü ile karışıklık çıkma korkusu olabilir. Çünkü, çok yorulmuş olan orduda Kuteybe, düşmanlarla sulh ve sükunet içinde bulunma eğilimi de görmekteydi. Bunun dışında Kuteybe'nin İranlı taraftarları tarafından fazla kışkırtılan ordu, O'nun el-Ahtam ailesine karşı şiddetli tedbirlerinden ve Temîm kabilesi reisi Veki' b. Ebî Sûd'a karşı düşman olmasından dolayı Kuteybe orduyu kısmen terhis edip, Hilafet makamından gelecek emirleri beklemek üzere Merv'e dönmüş olabilir (243).

b) Kuteybe'ye Halife Velid Tarafından Gönderilen Mektup:

Kuteybe, Haccac'ın ölümü üzerine kendisi Merv'e dönmüş fakat Buhârâ'da belli bir askeri birlik bırakmıştı. Askerlerinden bir kısmını da Kiş ve Nesef'e göndermişti. Haccac'ın ölümü O'nun için çok büyük hadise olmuştu. Kuteybe, Merv'de kendi istikbal endişesiyle meşgul iken, Velid b. Abdulmelik O'na bir mektup gönderdi. Velid mektubunda şöyle diyordu: "Emîru'l-Müminin senin İslam düşmanlarına karşı yapmış olduğun cihadlardaki ciddiyet ve gayretinden haberdardır. Dolayısıyla O, seni yüceltici tavır almıştır. Senin istediğin yardımı ve desteği sana yapacaktır. Sen hiç futura düşünme. Savaşlarına devam et. Mükafatını Allah'tan bekle. Yapmış olduğun savaşlar hakkında ve girişeceğin harekât hususunda Emîra'l-Müminine mektup yaz. Tâ ki, O, senin işlerinden haberdar olsun. Senin içinde bulunduğun zorluklara karşı sana gereken yardımı yapsın." (244).

Yıldız'a göre, Velid, Horasan'ın müstakil bir valilik olarak, Irak valiliğinden ayrıldığını, Kuteybe'nin bu müstakil valiliğe yeniden tayin edildiğini bildirmişti (245).

Halife Velid'ten gelen bu emir üzerine, Buhârâ, Kiş, Nesef ve terhisle daha başka yerlere dağılmış olan askerler, Kuteybe'nin emriyle tekrar toplandılar. Kuteybe, ordusunu savaş vaziyetine soktukten sonra, tekrar Şaş, Hocend ve Fergana bölgelerinde fâtihlere girişti. Hatta, bu son girişimde

(243) Kafesoğlu, IA, VI, 1053.; Yıldız, 20.

(244) Taberî, VI, 492, 93; İbn Esir, IV, 583; İbn Haldûn, III, 143.

(245) Yıldız, 19, 20.

Kuteybe, Uşrusana'ya kadar kuvvetler gönderdi. Hicrî 96 senesinde Arab orduları İsbicâb'a kadar ilerlediler. (246).

Kaynaklarımız, Kuteybe'nin az yukarda yapmış olduğu seferlere dair malumat vermeyip, sadece, "Şaş'a vardı, Kâşân'a geçti, Fergana'yı ele geçirdi, İsticâba kadar ilerledi" gibi kısa cümlelerle hadiseleri geçiştiriyorlar. Bu sebeple bu seferlerin tafsilatı hakkında birşey diyemiyoruz.

Bu arada, Kaşgar seferine ve Çin taraflarına Kuteybe tarafından yapılan akınlara ışık tutması bakımından, Barthold'un vermiş olduğu şu malumatı burada nakletmek durumundayız. O'na göre, Kuteybe'nin parlak zaferleri, Arab komutanlar arasında büyük ümitler uyandırmıştı. Aynı zamanda Sind'in fethine memur edilen Muhammed b. Kasım, İndus Irmağının denize döküldüğü yere kadar vararak (m.711), bu bölgenin fethini tamamladığında, Haccac iki kumandanı, hangisi önce Çin'e ayak basarsa, O'nun Çin valisi olacağını vademişti (247). İşte Haccac'ın bu vadine binaen, Kuteybe ve Muhammed b. Kasım, Çin'e ulaşmak için birbirleriyle yarışlıyordu. Gerçi, Haccac hicrî 95 (714) yılında öldü. Fakat, Halife'den destek alan Kuteybe'yi, Haccac'ın ölümü bile Çin seferinden alı koyamadı.

XII- KUTEYBE'NİN KAŞGAR VE ÇİN SEFERİ (96/715):

a) Kuteybe'nin Kaşgar'a Doğru Sefere Çıkışı:

Taberî ve diğer kaynakların rivayetlerine göre, Kuteybe, hicrî 96 (m.715) senesinde Kaşgar'a doğru sefere çıktı. Bu arada Kuteybe, bir plan uygulamak mecburiyetinde kaldığını hissediyordu. Bu planı ileride düşünmüş olduğu bazı ihtimaller sebebiyle uygulama teşebbüsünde bulunmuş olsa gerektir. Plan şu idi: O, sefere çıktığı zaman, askerleriyle birlikte onların ailelerini de beraber götürdü. Kuteybe askerlerin ailelerini Semerkand'a yerleştirmek istiyordu. Bunun sebebi, Taberî'ye göre Süleyman (96-99)715-717)'dan

(246) Yıldız, 19,20; Kaşgınoğlu, IA, VI, 1052.

(247) Barthold, 239.

korkması idi (248). Süleyman'la Kuteybe arasındaki menfi münasebeti ileride izah edeceğiz. Bunun dışında Kuteybe bir takım tedbirler daha aldı. Meselâ, Ceyhun nehrini askerleriyle birlikte geçtikten sonra, nehrin geçiş yerine silahlı çeteler koydu. Onlar, Kuteybe'nin izni olmaksızın hiç kimseyi ordan geçirmeyeceklerdi (249).

Kuteybe, bu gibi tedbirleri aldıktan sonra, Kaşgar'a doğru uzanan 'Isam vadisine öncü kuvvetler gönderdi. Taberî'nin Bâhilî ananesi bu meseleyi tafsilatıyla anlatmaktadır. Kuteybe'nin savaş politikasına da ışık tutması açısından Taberî'nin haberinin hulasasını burada nakletmek istiyorum. Bâhilî ravilere göre, Kuteybe, her sene savaştan döndüğünde on iki tane cins at almış, On iki tane de hicin devesi almıştı. Savaş zamanlarında atlar harp aleti olarak kullanılırdı. Onlara binilirdi. Kuteybe savaş hazırlıklarına başladığı zaman o atlar bağlanır ve bir müddet ortaya çıkmazlardı. Kuteybe atlar biraz zayıflayınca kadar nehri geçmez, savaşa çıkmazdı. Bu cins atların üzerine öncü kuvvetleri bindirirdi. Öncü kuvvetler içerisinde eşraftan iki kişi gönderirdi. Bu eşraflarla birlikte Acem'den bir kaç süvari daha gönderirdi. Kuteybe öncü kuvvetleri yola çıkaracağı zaman, bir nakışlı levha getirtir, onu ikiye böler, yarısını yanına bırakır, yarısını da onlara verirdi. Öncü kuvvetlere yanlarındaki nakışlı levhayı gittikleri belli yerlere koymalarını emrederdi. Bunu tahkik için de onların arkalarından başka adamlar gönderirdi. (250). Taberî tarafından nakledilen bu hadise Kuteybe'nin savaş esnasında ne kadar müdebbir bir kumandan olduğunu göstermektedir. O'nun savaşlarındaki başarısının sırrı da zaten bu gibi tedbirlerinin neticesi olsa gerektir.

Kuteybe'nin Kaşgar tarafına göndermiş olduğu öncü kuvvetler, yollarda rastladıkları bir kısım kimselerle savaşıp, onları esir edip, bir çok ganimetler elde ederek, Kuteybe'nin yanına döndüler (251). Esirlerin boyunlarını mühürlediler. Esir boynu mühürlemek te Kuteybe'nin takibettiği politika esaslarından biri olsa gerektir.

(248) Taberî, VI, 500; İbn Esir, V, 5; İbn Haldûn, III, 146.

(249) Taberî, VI, 500; İbn Haldûn, III, 146.

(250) Taberî, VI, 503, 504. (251) Taberî, VI, 501; İbn Esir, V, 5.

Taberî, Kaşgar seferi hakkında şu ehemmiyetli haberi nakletmektedir; Kuteybe, sefere daldı, dağlardan vadilerden geçerek tâ Çin'e kadar yaklaştı (252). Kuteybe'nin hücum tehlikesini hissedin Çin hükümdarı O'na bir elçi gönderdi. Elçi ile birde mektup göndermişti. O, mektubunda, Kuteybe'den, İslam dini hakkında ve Arablar hakkında bilgi verebilecek bir heyet göndermesini istiyordu (253).

b) Çin'e Gönderilen Arab Heyeti:

Çin hükümdarı yukarda izah ettiğimiz hareketiyle, Kuteybe'yi yumuşak karşılıyor ve O'nunla savaş yapmadan anlaşmak istiyordu. Bunun üzerine Kuteybe, kendi ordusu içerisinde on iki veya on kişi seçti. Bu kimselerin hangi kabilelerden olduklarına dair elimizde bilgi mevcut değildir. Bu seçilen kimselerin, dilleri düzgün, fesahat ve belâgatları yerinde, fiziki yapı olarak güzel ve kuvve bakımından da üstün kimselerdi. Kuteybe, seçmiş olduğu bu adamların Çin'e gönderilmesi hususunda ileri gelen adamlarıyla istişare yaptı. Onlar da bu heyetin Çin'e gitmesini tasvip ettiler. Kuteybe ayrıca heyet efradı ile de konuştu. Gerçekten onları mükemmel buldu. Onlar salâhat ve fesahat yönünden ileri kimselerdi. Daha sonra, Çin'e gitmek üzere seçilmiş olan bu heyete hazırlık yapmalarını emretti. Onlar da, silah, ipekli ve süslü elbiseler, beyaz ince ve yumuşak elbiseler, güzel ayakkabı ve nefis kokulardan mürekkebe bir hazırlık yaptılar. Bunların hazırlıkları sona erince, Kuteybe onları beraberce götürecekları cins atlara bindirdi. Bu on kişilik heyetin başına görevli olarak Hübeyre b. el Müşemrec el-Kilâbî (?) denilen bir zatı bıraktı. Hübeyre, konuşmasını bilen ve akılcı bir üslubla konuşan bir kimseydi. Kuteybe, Hübeyre'ye, "Ya hübeyre, sen Çin'e vardığında ne yapacaksın" diye bir soru yöneltti. Bunun üzerine O da, Kuteybe'nin emrine mutî olacağını ve ne emrederse onu yapacağını bildirdi. Bundan sonra Kuteybe onları uğurlama konuşması yaptı. O, konuşmasında şöyle diyordu: "Allah'ın bereketiyle gidiniz. Yardım Al-

(252) Taberî, VI, 501.; İbn Haldûn, III, 146.

(253) Taberî, VI, 501.; İbn Esir, V, 5.; İbn Haldûn, III, 146.

lah'tandır. Çin'e varıp geri dönünceye kadar sarıklarınızı bırakmayınız. Çin'e varıp Hükümdara muhatap olduğunuz zaman, benim Çin topraklarına ayak basmadan, meliklerini mühürlemeden ve haraçlarını toplamadan Kaşgar'dan ayrılmıyacağıma yemin ettiğimi O'na bildiriniz." (254). Kuteybe, bu ifadele-riyle, Çin'in fevhi hususunda, hiç olmasa, vergiye bağlanması hakkında ne kadar kesin kararlı olduğunu açığa vuruyordu.

c) Elçilerin Çin'e Varması ve Çin'deki Faaliyetleri:

Çin'e gitmek üzere olan bu heyet hazırlıklarını tamamladıktan sonra, Kuteybe'den aldıkları bu emir gereğince, Çin'e doğru hareket ettiler. Uzun bir yolculuktan sonra Çin'e ulaştılar. Bunlar Çin'e vardıklarında, geldiklerini haber alan Çin hükümdarı onlara elçi gönderip yanına davet etti. Bunun üzerine Arab heyeti, önce bir hamama gittiler. Hamam, da iyice temizlendikten sonra beyaz elbiselerini giyindiler. Üzerlerine güzel kokular sürdüler. Güzel kokularla buharlandılar. Daha sonra, o zamana göre en modern ayakkabılarını ve abalarını giyindiler. Bu sûrî ve şeklî hazırlıktan sonra, Çin hükümdarının huzuruna girdiler. Arab heyeti, hükümdarın huzuruna girdiğinde, Hükümdar Çin'in ileri gelen devlet adamlarıyla oturuyordu. Arab heyeti içeri girip oturdular. Bu oturma esnasında, ne hükümdar ne de diğer ileri gelen adamları onlarla muhatap olmadılar. Bunun üzerine Arab elçiler kalkıp gittiler. Hükümdar yanına bulunan adamlarına, "bunları nasıl buldunuz?" dedi. Onlar da, Arablar'ın kadınlar gibi gördüklerini ifade ettiler (255).

Ertesi gün sabah olduğunda, Çin Hükümdarı Arablar'ın tekrar yanına gelmesi için onlara elçi gönderdi. Arab elçi heyeti, Hükümdarın yanına gitmeden, ipek elbiselerini giydiler, sarıklarını sardılar ve şallarını giyindiler. Daha sonra, Hükümdarın huzuruna gittiler. Bu defasında da Arablar'a iltifat eden olmadı. Hatta bir müddet sonra, kovulurcasına

(254) Taberî, VI,501.; İbn Esir, V,5.; İbn Kesîr,IX, 140.
İbn Haldûn, III,146.

(255) Taberî, VI,501.; İbn Esir, V,6.: İbn Haldûn, III,147.

dışarı çıkarıldılar. Arablar dışarı çıktıktan sonra, Çin Hükümdarı, arkadaşlarına bu heyeti bu gün nasıl bulduklarını sordu. Onlar da, Arab elçi heyetinin düne nispeten, biraz erkeklere benzemiş olduğunu söylediler (256).

Elçilerin Çin'e varmalarının üçüncü gününün sabahında, Çin hükümdarı elçi heyetini tekrar huzuruna davet etti. Bunun üzerine Arab elçi heyetinin her bir ferdi, silahlarını taktılar, beyaz elbiselerini giydiler, kılıçlarını kuşandılar ve oklarını, kalkanlarını alıp, atlarına bindiler. Bu haşmetli şekilleriyle Çin Hükümdarının huzuruna vardılar. Çin Hükümdarı onları çok heybetli gördü. Arab heyet Hükümdarın sarayına yaklaştıklarında, mızraklarını taktılar, ve Çinliler'e doğru süratlice yöneldiler. Bunlar daha içeriye girmemişlerdi ki, onlara geriye dönmelerine dair emir geldi. Çin ileri gelenleri, onların bu halinden korkmuşlardı. Arab heyet, emir üzerine döndüler ve atlarına bindiler, mızraklarını indirip, kaldıkları yere doğru atlarını uçar gibi sürdüler. Hükümdar, her günkü aleti üzere, arkadaşlarına, Arablar'ı nasıl bulduklarını sordu. Arablar'ın heybetinden korkan arkadaşları, biz hayatımızda böyle adam görmedik, diyerek hayretlerini ifade ettiler (257). Akşam vakti, Çin Hükümdarı elçi heyetinin başkanıyla görüşmek istediğini bildirdi. Elçi heyetinin başkanı durumunda olan Hübeyre Hükümdarın yanına geldi. Hübeyre, Çin Hükümdarının yanına geldiğinde, Hükümdar O'na, "Mülkümüzün büyüklüğünü gördünüz, şu anda size istediğim meseleyi de yapabilirim, hiç kimse buna mani olamaz. Siz benim memleketimde bulunmakla avucumun içerisinde yumurta gibisiniz. Ben sana bir hususu soracağım, eğer izah etmezsen sizi öldürtürüm." dedi. Hübeyre O'na soracağı meseleyi sormasını söyledi. Çin Hükümdarı, "memleketime geldiğiniz üç gündür gösteri yapıyorsunuz, bunu niçin yaptınız?" diye bir soru yöneltti. Hübeyre ise, birinci günkü kıyafetlerinin ailelerinin yanında giymiş oldukları elbise şekilleri olduğunu, ikinci günkü kıyafetin, Amirlerin yanında giymiş oldukları elbise olduğunu, üçüncü gün giymiş oldukları elbiselerin ise, düşmana karşı giyinmiş oldukları

(256) Taberî, VI,501.; İbn Haldûn, III,147.

(257) Taberî, VI,501.: İbn Esir, V,6.; İbn Haldûn, III,147.

kiyafetleri olduğunu söyledi. Hükümdar, O'nu sizin bu tedbirli ve intizamlı hareketiniz ne güzeldir diye teprik etti (258).

d) Çin'le Yapılan Anlaşma (96/715):

Yukarda anlattığımız şeylerden sonra, Hübeyre ile ikili görüşmelerini uzatan Çin Hükümdar'ı, O'na "Siz artık komutanınızın yanına dönün. O'na Kaşgar'dan geri dönmesini söyleyin. Çünkü, ben O'nun nasıl hırslı bir adam olduğunu anladım. Eğer Kaşgar'dan geriye dönmesseniz, göndereceğim kuvvetlerle sizi perişan ederim." dedi. Hübeyre, Çin hükümdarının bu mağrurane tavrı karşısında şu karşılığı verdi: "Bizim komutanımızın askerleri nasıl olurda az olur? O'nun ordusunun bir ucu senin topraklarında, bir ucu tâ ziytunun bittiği yerdedir. Bizim komutanımız dünyayı ele geçirebilir. Hem sen bizim efendimize haris diyorsun. Dünya ve nimetlerini bırakıp seninle savaşılmaya gelen adam nasıl olurda haris olur? Sen bizi birde ölüme korkutuyorsun. Bizim itikadımıza göre ölüm, muayyen ümrün neticesinde bize gelir. O zaman biz de seve seve kabul ederiz. Ölüm bizim için güzel bir şeydir, biz ondan korkmayız." (259).

Hübeyre'nin bu cevapları karşısında yumuşayan hükümdar, Hübeyre'ye, "Senin komutanını razı edecek şey nedir?" diye sordu. Hübeyre O'na, Kuteybe tarafından söylenmesi gereken şeyleri olduğu gibi söyledi. Şöyle dedi: "Kuteybe, toprağınızı çignemeden, ileri gelen meliklerinizi mühürlemeler, haraç almadan dönmeyeceğine yemin etti." Bunun üzerine işin ciddiyetini anlayan Çin Hükümdarı, " Biz de O'na memleketimizin toprağından toprak göndeririz, onu çigner. Çocuklarımızdan bir kaç tane göndeririz onlarıda mühürler. Ayrıca O'na razı olacağı kadar da haraç göndeririz." diyerek Kuteybe'nin arzu ettiği anlaşma şartlarını kabul etmek mecburiyetinde kaldı.

(258) Taberî, VI,501.; İbn Esir, V,6.; İbn Haldûn,III,147.

(259) Taberî, VI,501.

Çin Hükümdarının Hübeyre ile karşılıklı diyalogu bitince, içinde toprak olan altından bir kase getirtti. Onu Hübeyre'ye verdi. Ayrıca, ipek altın ve melik çocuklarından dört köle getirtip onları da Hübeyre'ye teslim etti. Sonra daha bir takım hediyeler vererek onları hoşnut etti. Anlaşmayı bu şekilde imzalayıp, gerçekleştiren, Hübeyre başkanlığındaki on kişilik Arab elçi heyeti, Kuteybe'nin bulunduğu tarafa doğru hareket ettiler. Hükümdarın verdiği hediyeleri O'na götürdüler. Kuteybe, anlaşmayı uygun buldu ve getirilen haracı kabul etti. Elçiler tarafından getirilen dört çocuğu da mühürledi. Sonra onları memleketlerine tekrar iade etti. Toprağı ise, tepeledi. Böylelikle, Kuteybe dediğini yapmış oluyordu. Anlaşma tam manasıyla gerçekleşmiş oluyordu (260).

Kuteybe'nin Kaşgar seferi hakkında, yukarıda naklettığımız Çinliler'le anlaşmanın dışında, kaynaklarda bir şey bulamıyoruz. Kaşgar'ın fethedilip edilmediğine dair kaynaklar bir cümleyle bile bir izahat yapmıyorlar.

Çin'e gönderilen bu elçi heyeti, Çin Hükümdarı tarafından, İslam dini ve Arablar hakkında, bilgi almak için istenmişti. Yukarıda izah ettiğimiz gibi, elçi heyeti gayeye matuf hiç bir şey yapmadan geri dönmüştür. Çin hükümdarıyla muhatap olduklarında, Onlar İslam hakkında hiç bir izahat yapmamışlardır. Bu da gösteriyor ki, onların içinde İslam'ı anlatacak mahiyette bir kimse yokmuş. Onlar, Çin'de kaldıkları müddetçe, sadece askerî gösteriştten ve tufeylice götürülmekten başka bir şey yapmamışlardır (261). Bu tabii karşılanabilir. Çünkü, Kuteybe, her ne pahasına olursa olsun, Hâmisi Haccac b. Yusuf'un tespit ettiği büyük stratejiyi uygulamak amacındaydı. Haccac O'nu Horasan'a bunun için tayin etmişti. Bu stratejinin bel kemiğini, Mâverânnehr bölgesini baştan başa fethetmek ve hatta Çin'i ele geçirmek teşkil ediyordu.

(260) Taberî, VI, 503.; İbn Esîr, V, 7.

(261) Kitapçı, Zekerîya, "Kuteybe b. Müslim Devrinde Aşağı Türkistan'ın Diğer Şehirlerinde İslâmîyet", Türk Dünya-Araştırmaları, Ayri Basım, Sayı:29, İst., Nisan,1984,69.

Daha önceki izahlarımızdan anlaşıldığı gibi, Kuteybe b. Müslim siyasi dehasıyla Mâveraünnehr bölgesinde, Arab siyasi hakimiyetini yerleştirmek için, büyük gayretler göstermiş ve parlak zaferler kazanmıştır. Mâveraünnehr'in orta direkleri hükmünde olan, Buhârâ, Semerkand, Baykend gibi şehirleri fethetmekle, O ilk defa Hindistan'a kadar uzanan İslam hakimiyetinin öncüsü olmuştur. Bundan sonraki bölümde, biz bu kahraman insanın kendi askerleri tarafından nasıl insafsızca öldürüldüğünü incelemeye çalışacağız. Konumuzun bitiminde de, kısa bir değerlendirmesini yapacağız.

Ü Ç Ü N C Ü B Ö L Ü M

K U T E Y B E ' N İ N Ö L Ü M Ü :

I- KUTEYBE'NİN ÖLÜM HADİSESİ:

Kuteybe b. Müslim'in çok renkli bir ölüm taplosu vardır. Euna rağmen O'nun hakkında yazılmış olan yeni yazılarda ölümünden hiç denecek kadar az bahsedilmiştir. Halbuki, Kuteybe'nin ölüm olayı, İslam tarihinin ilk kaynaklarında çok geniş bir şekilde anlatılmaktadır. Kaynakların anlattığı ölçüde biz de O'nun ölüm hadisesinden bahsedeceğiz.

a) Kuteybe'nin Ölüm Tarihi ve Öldürüldüğü Yer Hakkında Kaynaklarla Verilen Malumat:

Taberî, Kuteybe'nin ölüm tarihi olarak hicrî 96 yılını göstermektedir. Öldürüldüğü yer için ise, sadece Herasan deyip geçmektedir. Halbuki, Herasan (Mâveraünnehr) (x) büyük bir bölgedir. Kuteybe'nin bu bölgenin hangi şehrinde öldürüldüğüne dair, Taberî'de bilgi bulamıyoruz (1). İbn Esir de Taberî'den farklı bir bilgi vermemektedir (2). Büyük tarihçi Ya'kubî, O'nun öldürüldüğü yer hakkında her hangi bir isim zikretmiyor. Ölüm tarihi için, O'da hicrî 96 (m.715) yılını gösteriyor (3).

(x) Mâveraünnehr, doğuda Hotel'i içine alan, Pamir (Pamir), Raştan bir hatt-ı müstakim üzere Hind topraklarına dayanan, Fatıda Oguz ve Karluk ülkelerinden başlayarak, bir kavis halinde Talas sınırından geçerek, Fâb, Biskend, Semerkand, Buhârâ, Havârizm dahil olmak üzere Aral gölünde son bulan, Kuzeyde, yine bir hatt-ı müstakim üzere Karluk Türkler'inden, yani Fergana'nın en uzak mantıhasından başlayarak, Talas'a kadar devam eden ve Güneyde, düz bir doğrultuda Bedahşan'dan itibaren Aral'a kadar uzanan, Ceyhun nehrinin kuşattığı geniş bir bölgedir. İstahrî, İbrahim b. Muhammed el-İstahrî, Kitabu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik, (thk. Dr. Muhammed Câbir), Kahire, 1961, 161.; Makdîsî, el-Begâri, Ahsenü't-Tekâsim fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm, Leyden, 1906, 293, 294.; Kazvinî, Zekeriya b. Muhammed b. Mahmud, Âsâru'l-Bilad ve Ahbâru'l-Ibâd, Beyrut, 1969, 555.; Barthold, 83.

(1) Taberî, VI, 506. (2) İbn Esir, V, 12. (3) Ya'kubî, II, 296.

Bunların dışında, Narşahî Kuteybe'nin Fergana'da öldürüldüğünü haber vermektedir (4). Ölüm tarihi olarak hicrî 96 (715) senesini göstermektedir (5). Belazurî, ne ölüm yeri ne de tarihi hakkında kesin bir bilgi vermemektedir. O'nun son seferi olarak Fergana'yı zikrediyor ve 55 yaşında öldüğünü söylüyor (6).

Kaynakların vermiş olduğu bütün bu bilgilerden anlaşılıyor ki, Kuteybe b. Müslim, hicrî 96 (715) senesinde kendi askerleri tarafından Fergana'da öldürülmüştür. O'nun ölüm yeri ve ölüm tarihi hakkında bilgi veren diğer kaynakların rivayetleri, bu asıl kaynaklara göre hem zayıf düşüyor, hem de münferit kalıyor.

b) Kuteybe b. Müslim'in Ölüm Sebepi:

Başta Taberî olmak üzere, diğer bütün kaynaklar, Kuteybe'nin ölüm sebebi olarak, Süleyman b. Abdülmelik'e muhalefetini gösteriyorlar. Bu hadiseyi kaynaklarda geçtiği şekilde anlatıp, bir neticeye varmaya çalışacağız.

Velid b. Abdülmelik oğlu Abdulazizi, Süleyman'a karşı, daha hayatta iken veliaht tayin etmek istiyordu. Bir taraftan Süleyman hilafet için hazır beklerken, Abdulaziz'in veliaht tayin edilmesi kolay bir iş olmayacaktı. Bundan dolayı Velid oğlunun kendisinden sonra Halife olması için, bir kamu oyu oluşturmayı düşündü. Bunun için ordu komutanlarının ve şairlerin fikrini aldı. Bir şair bu hususta şunları söyledi:

"İnsanların hangisi en hayırlı kalife denildiği zaman,
Parmaklar Abdulaziz'i gösterir heman.

Bir işi üzerine alanlar muhayyer olduğu zaman,
Raiyyetin gözleri Abdulaziz'e dikilir heman.

Halk Abdulaziz'i veliaht olarak görür,
Bununla ne zulmeder, ne de kötülük." (7).

(4) Narşahî, 85.

(5) Narşahî, 69.

(6) Belazurî, II, 302, 307.

(7) Taberî, VI, 506, 507.

Bu şiiirden , şairlerin Süleyman ve Abdulaziz hakkında Velid'e beyan ettikleri görüşleri apaçık görülüyor.

Ordu komutanlarından bir kısmı, Süleyman'ın hilafetine taraftar olmakla birlikte, onlardan ikisi bu fikirden uzak kalıp, Abdulaziz'in veliahtlığına taraftar oldular. Bunlar, Haccac ve Kuteybe idi. Süleyman bu durumları takip etmekteydi. Haccac ve Kuteybe'nin Abdulaziz'in veliahtlığına taraftar olmaları bir nevi Süleyman'a cephe almalarıydı (8). Velid hicrî 96 (715) senesinde öldüğü zaman, yerine oğlu Abdulaziz geçemedi. Süleyman hilafet koltuğuna oturdu. Bunun üzerine, daha önceden Süleyman'la aralarında belli bir muhalefet olan Kuteybe, O'nun kendisi hakkında uygulayacağı planları hesapladı. Neticede O'na karşı menfi bir tavır takınmaya karar verdi. Kuteybe'nin en büyük Hâmîsi olan Haccac Süleyman hilafete geçmeden ölmüştü.(95/714). Dolayısıyla Kuteybe, Süleyman'a karşı yalnız başına mücadele etmek zorundaydı. Velid'in ölüm haberinin yanı sıra, Süleyman'ın hilafete geçtiğini duyar duymaz, Kuteybe hemen bir takım faaliyetlere girişti (9).

c) Süleyman'ın Hilafeteki Tutumu ve Kuteybe'nin O'na Karşı Takındığı Tavır:

Velid'in ölümünü takiben, hilafet makamına oturan Süleyman b. Abdulmelik (96/715), devlet makenizmasında bazı değişiklikler yapmaya kalkıştı. Velid'in oğlu Abdulaziz'in hilafetine taraftar olanları görevlerinden uzaklaştırdı. Medine valisini, Haccac'ın Irak'ın çeşitli vilayetlerine tayin etmiş olduğu valilerin hepsini görevlerinden uzaklaştırdı. Bunun dışında Haccac'a yakınlığı bulunan ve O'nun emrinde çalışmış olan kimseleri, çeşitli cezalara çarptırdı (10). Bunlardan birisi de Kuteybe b. Müslim idi. Süleyman O'nu Horasan valiliğinden uzaklaştırmayı düşünüyordu. O'nun bu tutumu normal bir davranış olacaktı. Çünkü, Kuteybe O'nun hilafetini istememişti. Burada, Kuteybe ile Süleyman arasında cereyan eden hadiseleri kısaca vermek istiyorum.

(8) Taberî, VI, 507.; İbn Esîr, V, 12.; İbn Haldûn, III, 149.

(9) Taberî, VI, 507.; Şaban, 76.

(10) Ya'kubî, II, 294.; İbn Kesir, IX, 166.; İbn Haldûn, III, 148.

Daha önceki yapmış olduğu hareketten dolayı, Süleyman'a karşı suçlu bir vaziyette olan Kuteybe, O'nun hilafete geçmesinden sonra, kendi istikbali hakkında endişelenmeye başladı. Endişesine kaynak teşkil eden mesele, Süleyman'ın kendi taraftarı Yezid b. Mühelleb'i Horasan'a vali yapma korkusuydu. Bu korku, Kuteybe'nin içerisine ürperti verdiği halde, O Süleyman'ı elde etmek için bazı planlara baş vurmaktan geri durmuyordu. Bunun için, O'nunla mektuplaşmayı düşündü. Her şeyden önce Süleyman'ın hilafetini teprik eden ve kardeşi halife Velid'in ölümünden dolayı O'nu taziye eden ve kendisinin Abdulmelik ve Velid'e karşı itaatli olmuş olduğunu bildiren bir mektup yazdı. O, bu mektubunda ayrıca, Süleyman'a şunları bildirmekteydi, eğer Süleyman, kendisini görevinden uzaklaştırmassa O'na da itaatkar olacaktı (11).

Kuteybe, yazmış olduğu bu mektuptan sonra, Süleyman'a ikinci bir mektup daha yazdı. Bu mektup, birinci mektubun ihtiva ettiği manadan farklı bir görünüm arz etmekteydi. O, ikinci mektubunda, İsfheraünnehr bölgesinde yapmış olduğu fetihlerden, düşmanları mağlup edişinden, bu sebeple Acem hükümdarlarının yanında kıymetinin arttığından bahsediyordu. Bu mektubun ilk bölümünde kendisini göklere çıkaran Kuteybe ikinci kısmında, Yezid b. Mühelleb'i elinden geldiği kadar kötülüyordu. Mektubun son kısmında ise, Süleyman'ın, Yezid'i Horasan'a vali tayin etmesi durumunda O'nu valilikten uzaklaştıracağını yeminle ifade ediyordu (12)

Kuteybe, Süleyman'a iki mektup yazmakla kalmadı, üçüncü bir mektup daha yazdı. Bu mektup, Süleyman'a karşı hakaretimiz sözlerle doluydu ve Kuteybe'nin Süleyman'a karşı isyan ettiğini bildirir bir mahiyette idi (13). (x).

(11) Taberî, VI, 507.

(12) Taberî, VI, 507.; İbn Esir, V, 12.

(13) Taberî, VI, 507.; İbn Esir, V, 12.

(x) Başka bir rivayette, Kuteybe'nin birinci mektubunda, Yezid'in zalim olduğu, nimetlere karşı nankör olduğu anlatılıyor, ikinci mektupta, Yezid övülüyor ve sena ediliyordu; üçüncü mektupta ise, Süleyman'ın kendisini görevinden aldığı takdirde, O'nu ayakkabıyı ayağından çıkardığı gibi, hilafetten atacağını ve ordusuyla birlikte O'na hücum edeceğini bildirmekteydi. Taberî, VI, 508.

Kuteybe, Süleyman'a karşı yazdığı mektupları tamamlandıktan sonra, Bâhile kabilesinden bir adamı elçi olarak ayarladı. Mektupları Süleyman'a ulaştırması için O'na teslim etti. Bu elçisine şunları tenbih etti; " Yâ adam, şu ilk mektubu Süleyman'ın huzuruna girer girmez O'na takdim et. Eğer Yezid b. Mühelleb orada ise, Süleyman ilk mektubu okuyup O'na verirse, şu ikinci mektubu Süleyman'a ver. O'nu okuyup yine Yezid'e verirse, o zaman şu üçüncüyü de Süleyman'a ver. Fakat O, ilk mektubu okuyup Yezid'e vermezse, sen de diğer iki mektubu O'na verme, sende kalsın." (14).

Kuteybe'nin elçisi, aldığı talimat üzere yola çıktı. Uzun bir yolculuktan sonra Şam'a geldi. Resmi muamelelerden sonra izin alarak Süleyman'ın yanına girdi. Elçi, O'nun yanına girdiği zaman, Yezid b. Mühelleb te ordaydı. Elçi, Kuteybe'nin emri gereği ilk mektubu Süleyman'a verdi. Süleyman mektubu aldı, okudu ve Yezid'e uzattı. Bunun üzerine elçi, emir mucibince ikinci mektubu O'na takdim etti. Süleyman buna da okuyup Yezid'e uzattı. Bu durum karşısında Kuteybe'nin elçisi üçüncü mektubu, Halife Süleyman'a uzattı. Süleyman bu üçüncü mektubu okurken renkten renge giriyordu. Çünkü, bu mektup Kuteybe'nin Süleyman'a isyan edeceğini şiddetli bir dille anlatıyordu. Süleyman bu mektubu mühürledi ve elinde tuttu. Başka bir rivayette ise, Süleyman mektubu altındaki iki döşegin arasına koydu ve elçiye cevap vermedi (15).

Süleyman mektuplardan işin vahametini anlamıştı. Bu durum karşısında, her şeyden önce Kuteybe'nin elçisini elde etmek istiyordu. Bu sebeple, elçinin misafir odasına indirilip güzelce ağırlanmasını emretti. Bu emir en güzel şekilde yerine getirildi. Elçiyi elde etme niyetinde olan Süleyman, akşam olduğu zaman, O'nu yanına çağırdı. İnsanın en zayıf damarı mal ve caha karşı olan damarıdır. Bu gerçeği bilen Süleyman, O'na bir kese altın verdi. Arkasından, elçiye bir de mektup verdi. Süleyman, Kuteybe'nin elçisine kendi

(14) Taberî, VI,507.; İbn Esir, V,13.

(15) Taberî, VI,508.; Ya'kubî, II, 295.; İbn Esir, V,13.

elçisini de katıp , onları birlikte Kuteybe'ye gönderdi. Hatta, bu elçinin, Kuteybe'ye görevinde sabit olduğunu bildirecek birisi olduğunu, Kuteybe'nin elçisine bildirdi. Elçiler, Kuteybe'nin yanına gitmek üzere yola koyuldular. Elçiler Halvân'a geldiklerinde, Kuteybe'nin isyan ettiği haberiyle karşılaştılar. Süleyman'ın Kuteybe'yi görevinden uzaklaştırdığı haberini de aldılar ⁽¹⁶⁾. Bundan anlaşılan, Süleyman'ın başka bir elçiyi daha önce gönderip, Kuteybe'yi görevinden uzaklaştırdığını bildirmiş olmasıdır. Bâhilî elçi ile Halvân'a kadar gelen Süleyman'ın elçisi yanındaki Süleyman tarafından yazılmış ahidnameyi, Kuteybe'nin elçisine vererek oradan tekrar geri döndü. İşler iyice karışmıştı ⁽¹⁷⁾. Taberî'nin başka bir rivayetinde, Kuteybe'nin elçisinin Hulvân'da O'nun ölüm haberini aldığı bildirilmektedir ⁽¹⁸⁾.

Kuteybe'nin azl haberi kendisine ulaştığı zaman O, hemen harekete geçti. Kardeşlerini ve kendi ileri gelen adamlarını topladı. Onlarla, Süleyman'a karşı takınacağı tavır hususunda istişare yaptı. Taberî ve bazı kaynaklar, kardeşlerinin bu hususta, Kuteybe'ye söylemiş sözleri fikirleri nakletmektedirler ⁽¹⁹⁾. İstişare esnasında söz Abdurrahman b. Müslim'e geldiğinde, O, Kuteybe'ye şunları tavsiye etti; "Sen Süleyman'la elçi vasıtasıyla uzlaşma yapmaya çalışmayı bırak. Sana, Süleyman lehinde, senin aleyhinde hile yapmasından korktuğun herkesi istediği yere gönder. Onları başından dağıt. Bir kısım adamları Merv'e gönder. Sende buradan Semerand civarına in. Sonra da yanında bulunan adamlara istedikleri makamları vadet. Dönmek isteyenlere izin ver. Yanında sadece ehl-i kemal kimseleri bırak." ⁽²⁰⁾. Abdurrahman sözünü bitirdikten sonra Abdullah b. Müslim söz aldı; "Sen kendin azledileceğine, Süleyman'ı azlet. Süleyman'ı alt edebilecek kuvvette bir ordu gönder. Herkes senin lehindedir." Abdullah'ın bu görüşleri, Kuteybe'nin hoşuna gitti. Süleyman'ı hilafetten uzaklaştırmaya karar verdi ⁽²¹⁾.

(16) Taberî, VI, 508.; İbn Esir, V, 13.

(17) Taberî, VI, 508.; İbn Esir, V, 13.

(18) Taberî, VI, 508.

(19) Taberî, VI, 509.; İbn Esir, V, 13.

(20) Taberî, VI, 509.; İbn Esir, V, 13.

(21) Taberî, VI, 509.

Ya'kubî, Kuteybe'nin kendi yakın adamlarından bir kısmını öldürüp, bir kısmında elini ayağını kestiğini nakleliyor (22). Bu hadisenin sebebi hakkında hiç bir şey zikretmiyor. Fakat biz bundan, Kuteybe'nin, istişare esnasında kendisine muhalefet edenlere bu muameleyi uygulamış olduğunu anlıyoruz. Yoksa, sebepsiz kendi adamlarını öldürmesi düşünülemez. Ya'kubî ayrıca, Kuteybe'nin uzun bir yolculuktan sonra Fergana'ya ulaştığını nakletmektedir (23). Bundan anlaşılıyor ki, son seferi münasebetiyle Kaşgar'da bulunan Kuteybe, Süleyman'ın hilafete geçtiğini haber alır alamaz hemen yola çıkmış ve Fergana'ya gelmişti.

Yapmış olduğu istişare neticesi Süleyman'a karşı isyana karar veren Kuteybe, bu işi gerçekleştirmek için, askerleri isyan etmeye üzere kışkırtmıştı. Fakat uzun seferler neticesi yorulan ve savaştan bıkan askerler, Halife'nin aleyhine O'nu desteklememişlerdi. Bunu hisseden Kuteybe, Fergana Camiinde onlara tarihî bir hutbe irad etmiş ve bu hutbesinde, Arab olsun Acem olsun hiç birini müstesna bırakmadan hepsini tahkir etmişti. Kuteybe'ye karşı ordusu tarafından yapılan isyanın birinci ammi olan bu hutbeyi, çeşitli kaynaklarda geçtiği şekliyle aynen vermeğe çalışacağız. Fergana'nın büyük camiinde yaklaşık 47.000 kişilik bir asker grubuna karşı irad edilen Kuteybe'nin meşhur hutbesi şu şekilde başlıyor:

"Muhakkak ben sizi, hurmaların bulunduğu yerden ve deniz taraflarından topladım. (Sahilde yaşayanları kasdetme gerektir, Yemenliler gibi). Kardeşi kardeşle ve oğlu baba ile birleştirdim. Ganimet olarak elde ettiğimiz şeyleri aranızda paylaştırdım. Sizlere sık sık ihsanlarda buldum. Penden önce de size valiler geldi. Onları tecrübe ettiniz. Daha önce size gelen valiler, Horasan'dan elde edilen Haracı Halife'ye göndermedi. Daha önce size gelen valiler size ganimet te vermediler. Hiç bir sefere de çıkmadılar. Önceki

(22) Ya'kubî, II, 295.

(23) Ya'kubî, II, 295.

valiler hep zevkü safaya daldılar. Benden önceki valiniz ise zaten Habenneka gibi ahmak birisiydi"⁽²⁴⁾.

Kuteybe, yukarda görüldüğü gibi, daha önceki valileri suçlamakla, orduyu psikolojik olarak isyana hazırlamak iztiyordu. Ordu ise O'nun bu tavrı karşısında hiç ses çıkarmadı. Bu davranışıyla Kuteybe'ye taraftar olmadığını ortaya koyuyordu. Buna karşı çok sinirlenen Kuteybe, hutbesine şu sözleriyle devam etti:

"Allah sizin yardım ettiğiniz kimseleri aziz kılmaz. Vallahi, siz bir keçinin boynuzunu kırmak için onun yanına toplansa idiniz onun boynuzunu kıramazdınız. Ey Âliye halkı, ben size sefiller topluluğu diyeceğim. Allah sizi alçattığı gibi, ben de sizi alçaltacağım. Ey sadaka toplayıcıları, sadaka develerininin ayrı vadilerden bir araya getirildiği gibi, ben de sizi ayrı vadilerden zorla bir araya getirdim. Bekr Kabilesi mensuplarına, Ey Müseylime'nin kardeşleri, yalan söyleyen, cimrilik yapan ve gürültü çıkaran topluluk, hangi gündünüzle övünüyorsunuz. Harp günlerinizle mi? sulh günlerinizle mi? Vallahi biz sizden çok daha aziziz. Ey Temim oğulları, ben size Benî Temim demiyorum, Benî Zemim diyorum. Ey zulm ehli, siz cahiliyye döneminde, zulmü iyilik diye isimlendiriyordunuz, Ey Secâh'ın arkadaşları. Ey Abdu'l-Kays topluluğu, siz her şeyi birbirine karıştırdınız. Ey Ezd topluluğu siz gemi halatlarını atın dizginleriyle değiştirdiniz. Bu ise, İslam'da bidattır. Bu Arablar ne biçim Arablar'dır. Allah'ın laneti Arablar üzerine olsun. Ey alçaklar, ben sizi çölnün vahalarından toplayıp bir araya getirdim. Siz Arab yarımadasında eşeklerin üzerinde perişan bir vaziyette iken ben sizi dağınık parçaların toplandığı gibi topladığım zaman siz şöyle böyle deyip duruyordunuz. Dikkat! Vallahi ben babasının oğlu kardeşinin kardeşiyim. Dikkat edin sizi perişan ederim." ⁽²⁵⁾.

Kuteybe, hutbenin bundan sonraki bölümünde, yeni halifeye çatıyor ve O'nu kötülemeye çalışıyordu. O, hutbesine şöyle devam etti:

(24) Taberî, VI, 510.; Belazurî, II, 303.

(25) Taberî, VI, 510; İbn Esîr, V, 13, 14; Belâzurî, II, 303.; Ya'kubî, II, 295; İbn Kesir, IX, 167; İbn Haldûn, III, 149.

" Ey Horasan halkı siz halifenin kim olduğunu bilirmisiniz? O, Habenneka gibi ahmak birisidir. Bu yeni halifeniz ganimetlerinizi elinizden alıp zenginlere dağıtır. Siz O'nu desteklemekle bir nevi ateşe atılıyorsunuz. Haydi siz ateşe atılın ben de atılayım, Ey halk, kin ve garazlarınızdan vaz geçin. Sizin üzerinize çok adi bir adam Emîr olmuştur. Şam iyi bir babadır. Irak ise kötü bir yerdir. Şam halkı sizi sel suyu gibi istila edecektir. Ey Horasan halkı beni destekleyiniz. O zaman beni Iraklı bir anne gibi şefkatli ve dindar bir adam gibi rey sahibi bir kimse olarak bulursunuz. Siz bu güne kadar benden emniyet ve afiyetle nail olduğunuz şeylerle mesud oldunuz. Allah ise buna mukabil size memleketler fethettirmiştir. Bir adamın karısı şu günde Merv'den Belh'e kadar emniyet içinde gidebilir. Allah'ın size ihsan etmiş olduğu bu nimetlere karşı hamdî sena ediniz ve şükretmek suretiyle Allah'tan daha fazla nimet isteyiniz." (26).

Burada, Süleyman'dan Kuteybe'ye gelen bir mektuptan bahsetmek istiyorum. Bu mektup meselesi sadece, Belazurî tarafından nakledilmektedir. Buna göre, gûya Süleyman Kuteybe'ye bir mektup göndererek, O'nu vali tayin ettiğini bildiriyor, O'na hapsettiği herkesi serbest bırakması hususunda ve askerlerin maaşlarını verip onları terhis etmesi hususunda talikat veriyor, bir de bu varan mektubun getiren elçi vasıtasıyla askerlere okunmasını bildiriyordu (27). Askerler de zaten bunu bekliyorlardı.

Belâzurî'ye göre bu gelen mektup, Kuteybe tarafından askerlere okunmuş ve mektubu bitiren Kuteybe askerlere şöyle hitap etmiştir : " Ey halk, bu mektubun muhteviyatından anlaşılıyor ki, bu Süleyman tarafından benim hakkımda alınan ilk tedbirdir. Ey halk, Süleyman'a biat etmekle yanlıştır bir yola girmiş oluyorsunuz." (28).

Kuteybe, hutbesini bitirdikten sonra, sert adımlarla minberden indi ve doğru kendi otağına doğru hareket etti.

(26) Belâzurî, II,303.; Taberî, VI, 510,511.

(27) Belazurî, II,303,304.

(28) Belazurî, II,304.

Askerler sövüp saydığı için Kuteybe'ye dargındılar. Kuteybe, bu dargınlığı hissedince onlardan özür diledi. Hutbe'de söylemiş olduğu sözlerin kızgınlık eseri olduğunu, aslında ne söylediğini bilmediğini, ordu hakkında hayırdan başka bir şey düşünmediğini söyleyerek onları teskin etmeye çalıştı. Askerler de, buna karşı; "Bizi memleketimize gönderirse kendisi hakkında hayırlı olur. Yoksa, meydana gelecek netice için kendi kendini suçlasın." diyerek kendi aralarında konuşmaya başladılar. Askerlerin kendi aralarında söyledikleri bu sözler Kuteybe'ye duyulduğu zaman, O tekrar askerlere dönüp yaptıklarını sayıp döktü. Vefasızlıkları sebebiyle askerleri yine kötiledi. Arab askerleri, Arab olmayan askerlerle korkutmaya çalışıyordu. Arablar O'nun bu sözlerine hiç kulak asmadılar. O'nunla savaşmaya karar verdiler (29).

d) Kuteybe'nin Kendi Ordusuyla Arasında Çıkan Hadiseler:

Yukarıda bahsettiğimiz gibi, Kuteybe konuşmasını tamamen bitirdikten sonra, süratle evine doğru gitti. Eve varduktan sonra, kardeşleri ve ileri gelen adamları yanına vardılar. Kuteybe ile onlar arasında, Kuteybe'nin hutbesinin yorumu üzerine bir takım konuşmalar cereyan etti. Kuteybe'nin yakın çevresi, hutbedeki sert konuşmalarından dolayı O'nu azarladılar ve iyi bir hareket yapmadığını söylediler. O'na "Biz seni hiç böyle görmemiştik, Âliye kabilesine söylediğin sözlerle hiç iyi etmedin. Çünkü, onlar senin elbisen hükmündedirler. Yâ Kuteybe, Bekr kabilesine dokunaklı, kırıcı ve tahkir edici sözler söyledin. Halbuki bu kabile mensupları senin yardımcılarıdır. Ayrıca Temim kabilesine mensup olan askerlere küçük düşürücü ifadeler kullandın. Halbuki, onlar kardeşlerin hükmündedirler." diyerek O'nu bu hareketlerinde tasvip etmediklerini bildirdiler. Kuteybe ise, yaptığına pişman olduğunu bildirerek, onlardan özür diledi. Fakat, Kuteybe yapacağını yapmış ve ordusuyla kendi arasını kapanmayacak derecede açmıştı (30).

Bir anda, Kuteybe'nin ağır hakaretleriyle karşı karşıya kalan ordu efradı şok oldular. On senedir Kuteybe'nin

(29) Belazurî, II, 304.

(30) Taberî, VI, 511; İbn Esir, V, 14,15.

kumandasında asker olmalarına rağmen, yine de Kuteybe'nin bu davranışından fena halde bozuldular ve O'na çok kızdılar. Dediğimiz gibi kızgınlıklarına en büyük amil Kuteybe'nin kendilerine sövüp saymasıydı. Onlar, on yıldır, devamlı seferler neticesinde yorulmuşlardı. Bunun için Halife'ye isyan etmek gibi riksli bir işe girişmek istemiyorlardı. Askerler bu güne kadar elde etmiş olduğu savaş ganimetlerinden kemal-i afiyetle faydalanmak istiyordu. Süleyman'a karşı isyan etmeleri buna mani olacaktı. Hemde koca bir halife ile takışmaya girmenin neticesi meşuk idi. Netice muhtel olduğundan asker bu işe yanaşmak istemiyordu. Bir de askerler uzun zamandır ailelerinden uzak kalmıştı. "Eğer bizi evlerimize gönderirse kendisi için hayır olur. Yoksa kendisi düşünsün" gibi sözler bu fikrinize kuvvet vermektedir.

Kuteybe aleyhine geçmek için bütün bu sebepler içti- ma edince, O'nun konuşması ordudaki askerleri çığırından çıkardı. Neticede bütün ordu Kuteybe düşmanlığında birleştiler. O'nu artık valilikten uzaklaştırmak istiyorlardı (31).

Kuteybe'nin valilikten uzaklaştırılması fikrini ilk ortaya atanlar, Ezd kabilesi mensuplarıydı. Bu kimseler bu fikir üzerinde dârince düşündükten sonra, nazarf olan bu fi- liyatlarını, tatbikata koymak için ileri gelen , sözü din- lenir bir kimse düşündüler. Hudayn b. Münzir'in yanına git- tiler. O'na, Kuteybe'nin halifeye isyan teklifinin zararla- rından bahsettikten sonra, son hareketiyle tamamen çığırdan çıktığını, bunun için kendilerinin O'nu valilikten uzaklaş- tırmayı düşündüklerini, söylediler. Bu hususta O'nun fikri- ni sordular. Hudayn, onlara, bu işi Mudarlılarla iş birliği neticesinde yapmalarını, yoksa Temim kabilesinin bu işe gi- rişmiyeceğini anlatıp, onlara Mudar kabilesiyle anlaşmaları için tavsiyelerde bulundu. Fakat Ezdliler Mudarlılar'ı bu işten uzak tutmak istiyorlardı. Bundan anlaşılıyor ki, Kutey- be'nin ordusunu meydana getiren kabile mensupları arasında düşmanlık vardı. Bunun için Ezdliler, büyük tanıdıkları Hu- dayn'ın sözüne kulak asmadılar. O'ndan ayrılıp Abdullah b.

(31) Taberî, VI,511.; İbn Esir, V,15; Belazurî, II, 304.

el-Cehdâmi (?)'ye gelerek O'nu vali yapmaya kalkıştılar. Fakat bu zat Ezdliler'in görüşünü kabul etmedi (32).

Ezdliler ortaya attıkları fikrin icrasında ilk girişimlerinde muvaffak olamadılar. Tekrar, ne yapmaları gerektiğini aralarında mütalaa ettiler. Neticede tekrar Hudayn b. Münzir (?)'e gelmeyi kararlaştırdılar. O'na , kendini vali yapmak istediklerini bildirdiler. Hudayn, Rabi'a kabilesi reisiydi. Hudayn, onların bu teklifini kabul etmedi. Ezdliler ne yapmaları gerektiğini sordular. O'da Temim kabilesine Reisi Veki' (?)'i tavsiye etti. Orada bulunan Hayyân en-Nebtî de O'nu tavsiye etti. Bununun sebebini, Veki'in işlerin önünü arkasını düşünmeyen bir kimse olup, giriştiği işi neticelendirmeden birkamıyacağını, kabilesinin de büyük ve itaatkar olması hasebiyle bu işi ancak O'nun yapabileceği şeklinde izah etti (33).

Kabileler arasında bu gibi kıpırdanmalar meydana gelirken Kuteybe, çadırı içerisinde meskun bir vaziyette bulunmaktaydı. Bir ara O'na Hayyân'ın ortalığı karıştırıp askerleri kıışkırttığını haber verdiler. Kuteybe, bunun için, Hayyân'ı bir tuzak neticesinde öldürmeyi düşündü. Halbuki Hayyân yaptığı işlerde, kabile reislerine dayanıyordu. Kuteybe O'nu öldürtmek için, yanına bir adam çağırdı. Ancak bunu duyan bazı kimseler durumu Hayyan'a haber verdiler. Dolayısıyla O'nu ölümden kurtardılar. Kuteybe O'nu yanına çağırdığı halde durumu bildiği için gelmedi (34).

Ezdliler başta olmak üzere, kalabalık bir asker yığınını toplanıp, Reis yapmak üzere Veki'e geldiler. Veki'e durumu bildirdiler. O, bunu kabul etti. Böylece isyan bayrağının reisi olmuş oluyordu. Veki'e Kuteybe'yi valilikten uzaklaştırmak istediklerini bildirdiler. Bunun için kendisine biraz hızlıca bu işe girmesini rica ettiler. Veki böy-

(32) Taberî, VI,512.

(33) Taberî, VI,512.; Belazurî,II,304.; Ya'kubî,II,295,96.

(34) Taberî, VI, 512.; İbn Esir, V , 15.; İbn Haldûn, III, 149.

le işlerde çok ileri olduğu için, Onların fikirlerini ve isteklerini hemen kabul etti (35). Aslında Kuteybe, daha önce Temim kabilesinden önemli bir şahsiyeti öldürmüştü. Bunun için Temimliler'in kalbinde ondan beri, Kuteybe'ye karşı bir intikam hırsı besleniyordu. Onlar Kuteybe tarafından öldürülen İbn Ethem (?)'in intikamını almak istiyorlardı. Kuteybe aleyhine çevrilen bu dümenler ise, tam onların aradığı bir zemin idi. Temim'in isyan bayrağını çekmesinin sırrı bu idi (36).

e) Veki' b. Ebî Sûd Başkanlığında Kuteybe'ye Karşı Yapılan İsyanın Hazırlık Safhası:

O gün Horasan'da, daha doğrusu Fergana'da, çeşitli Arab kabilelerine mensup farklı sayıda asker grubu vardı. Burada bu asker gruplarını kabileleriyle birlikte arzedeceğim. Tâki, Veki'in ileride Kuteybe'ye karşı kazanacağı başarının sırrı anlaşılsın.

Kuteybe'nin ordusunu teşkil eden gruplar o zaman şu şekilde taksim edilmekteydi: Basra halkından olan Âliye kabilesinden 9000 kişi, Bekr kabilesinden 7.000 kişi, Temim kabilesinden 10.000 kişi, Abdu'l-Kays kabilesinden 4.000 kişi, Ezd kabilesinden 10.000 kişi, Kûfeliler'den 7000 kişi, ve ayrıca mevâli'den 7.000 kişi bulunuyordu. İşte Kuteybe'nin ordusunu teşkil eden gruplar bundan ibaretti (37).

Bu sırada, Kuteybe aleyhine ittifak edip, bir biriyle perçinleşmiş olan grupların reisleri, Kuteybe'nin öldürülmesinden sonraki bazı durumlar üzerinde konuşmaya başlamışlardı. Meselâ, Hayyan, Veki'e desteğine mukabil, kendisine Belh valiliğinin verilmesini ve oranın haracını kendisinin toplaması lazım geldiğini bildiriyordu. Veki' O'nun bu isteğini kabul ettiğini bildirdi. Kendi yanındaki adamlarına da bu acemlerin güvenecek adamlar olmadığını söyledi (38).

(35) Taberî, VI,512.; İbn Esir,V,15.; Ya'kubî,II,296.

(36) Taberî, VI,512.; Belazurî, II, 305.

(37) Taberî, VI,512.; Hasan, I, 301.; İbn Haldûn,III, 150.

(38) Taberî, VI,512.; Belazurî, II,305.; İbn Esir,V,16.

Bu esnada Temim kabilesi reisi Kuteybe'nin yanına geldi. O'na askerlerin Veki'e biat ettiklerini söyledi. O sırada Veki' Abdullah b. Müslim'in evinde içki içiyordu. Temim reisinin Veki' hakkındaki sözünü duyan Abdullah O'nun hased ettiğini söyledi. Temim reisi Kuteybe'nin yanından ayrıldığında Veki' O'nun yanına vardı ve Temim reisinin kendi aleyhine planlar çevirdiğini söyleyerek O'na itimat etmemesini izah etti. Kuteybe, bu durumda onların birbirini çektiğini zannederek, ortada bir şey olmadığına hükmetti. Fakat yine de endişeli idi. Bu sebeple , yanına bir adam çağırıp ortada dönen bu işlerin aslını anlaması için ona emir verdi. Gûya Kuteybe'nin emrini yerine getirmek için harekete geçen adam, Veki'in yanına gidip O'na biat etti. Bu ve bunun gibi şüphe verici hadiselerden gizlice Veki'e biat edildiğini anlayan Kuteybe, hemen harekete geçerek, işin önünü almak için Veki'e bir adam gönderip O'nu yanına çağırdı. Veki' ayağına çamur sürmüş vaziyette yatağının içinde oturuyordu. O, çok hasta görünümündeydi. Veki'in yanında iki adam vardı. Onlarda Veki'in ayaklarını tutmuşlar ve havaya kaldırmışlardı. Kuteybe'nin göndermiş olduğu adam, O'na Kuteybe'nin kendisini davet ettiğini söyleyince, O hasta haliyle gelebileceğini ifade etti. Elçi, Kuteybe'ye gelip Veki'in sözlerini aynen söyledi. Buna sinirlenen Kuteybe, O'nu sedirle yanına getirmelerini söyledi. Elçi münasip bir lisanla buna gücünün yetmeyeceğini söyledi. Bunun üzerine Kuteybe, emniyet teşkilatı reisini yanına çağırdı. Veki'i getirmesini emretti. Gelmekte ısrar etmesi halinde bayrağın vurulmasını söyledi (39).

Taberî'nin nakletmiş olduğu diğer rivayetlere göre, Kuteybe'nin ileri gelen iki adamı, Kuteybe'den aldıkları emir üzerine, Veki'i getirmeye gitmişlerdi. Veki' onlara az bekleyin az sonra sizde alaya katılırsınız diyerek isyanı başlatma hazırlıklarına giriştiğini belirtiyordu. Bundan sonra, hasta görünen Veki' canlandı. Bıçak getirtip, ayağındaki ipleri kopardı. Daha sonra silahlarını üzerine alıp atına atlayıp yalnız başına Kuteybe'nin tarafına doğru ha-

(39) Taberî, VI,513.; İbn Esîr, V,16.; Belazurî, II,305.

reket etti. Veki' süratle Hürey'm'in (?) yanına geldi. O'nun yanında yedi kişi daha vardı (40). Taberî'nin bir rivayetinden anlaşıldığına göre, Veki' yaptığı soğuk kanlı hareketlerle hadisenin olgunlaşmasını bekliyordu. Bu arada, Kuteybe'nin hakiki tavrını anlamak istiyordu.

Taberî'nin naklettiği bir hadise daha mevcuttur. Bu haber, isyan hareketinin başlangıcı açısından çok önemlidir. Taberî, Belazurî ve İbn Esir'e göre, Veki' Kuteybe'nin emirlerini dinlemeyerek atına atlayıp meydana çıkmıştı. Veki' yolda Esedoğullarından bir adamla karşılaştı. Elindeki isyan bayrağını O'na verip yoluna devam etti (41). Başka bir rivayette, Veki' bayrağı Ukbe b. Şihab el-Mazenî'ye vermiş (42).

f) İsyan'ın Başlaması:

Yukarıda izah ettiğimiz isyanın ön hazırlıklarından sonra, Veki'in idaresinde isyan başlamak üzereydi. Veki' bulunduğu yerden çıktı. Kendi kölesine ağırliklarını amcası oğluna götürmesini söyledi. Daha sonra askerlerin arasında bir nâra attı. O'nun bu narası Kuteybe'ye karşı yapılacak isyanın başlangıcını teşkil ediyordu. O'nun narasını duyan yukarıda isimlerini verdiğimiz kabile mensupları askerlerini göndermeğe başladılar. Bunun üzerine Veki'in yanında kalabalık bir grub oluşu verdi. Veki' bu askerlerle, süratle Kuteybe'nin bulunduğu bölgeye doğru harekete geçti. İsyan bilfiil başlamış oluyordu (43).

Belazurî'ye göre, İdris isminde birisi Veki' ile karşılaşmış, O'nu bu isyan hareketinden çevirmeğe kalkışmıştır. Fakat, Ebû Mutarrâf (Vekî') Allah'a yemin ederek, Kuteybe'nin başını beraberinde getirmediğçe bu işten geri dönmeyeceğini söyleyerek ileri atılmıştır (44).

Veki' kendine tabi olan askerlerle birlikte, Kuteybe'nin otağına geldiğinde, Kuteybe aile efradı, kardeşleri ve

(40) Taberî, VI,513.; İbn Esir,V,16.; Belazurî, II,305.

(41) Taberî, VI,514.; İbn Esir,V,16.; Belazurî, II,305.

(42) Taberî, VI,514.

(43) Taberî, VI,514.; İbn Esir,V, 16.

(44) Belazurî, II,305.

ileri gelen adamlarıyla otağında bulunmaktaydı (45). Taberî Kuteybe'nin yanında bulunan bu şahısların ismini de veriyor. Kuteybe'nin yanında ileri gelen kahramanlar vardı. Onlar, Kuteybe'ye Veki'in kafasını getirelim dedikleri halde, Kuteybe onları teskin etmeye çalışıyordu. O, Veki'e karşı gayet teennî ile hareket etmek istiyordu. Fakat Veki'i otağının önünde görünce O da işin vehametini anladı ve kaçınılmaz bir isyanla karşı karşıya bulunduğunu gördü. Bunun üzerine bazılarını yardıma çağırması için yanında bulunan bir adama emir verdi. O adam, Benû Amir nerededir? diye bağırdı. Karşılık alamayınca tekrar bağırdı. Veki' tarafından birisi, onlar bıraktığın yerdedir, şeklinde mukabelede bulundu. Neticice olarak çok kötü bir kışkaç içinde bulunduğunu anlayan Kuteybe, "Size Allah'ı ve sıla-i rahmi hatırlatıyorum" diyerek onların bu işten vaz geçmesini istiyordu. Onlar ise, "Sen sıla-i rahmi kestir" diyerek isyanda ısrarlı olduklarını bildiriyorlardı. Hatta, bu yaptıkları hareketten dolayı Allah yanında mesul olmadıklarını söyleyerek isyanı bırakmayacaklarını ifade ediyorlardı (46). Kuteybe, onların bu tavırları karşısında; "Ey nefsim bu gün sena isabet edecek olan eleme karşı sabret, çünkü ne yapayım kendime bir dost bulamadım" (47) diyerek kendisini teselliye çalışıyordu. Kuteybe, söylemiş olduğu bu son sözüyle çaresizliğini bildirmek istiyordu. Başına gelecek hadiseyi önceden hissetmiş gibi nefsinin sabra davet ediyordu.

Kuteybe, artık ordusuyla savaşmak mecburiyetinde kaldığını iyice anlamıştı. Bunun üzerine, savaş günlerinde başına sarmış olduğu annesinin yadigarı sarığını getirtti ve başına taktı. Sonra atını getirtti. Kuteybe, bu atıyla bir çok savaşlara girmişti. At savaşlarda uçar gibi hareket ederdi. Bu defa atı binmesi için kendisine yaklaştırıldı. Kuteybe ata bineceği sırada, hayvan fena şekilde tepinmeye başladı. Kuteybe, bir türlü ata binemiyordu. At da sanki, yaptığı hareketleriyle başına gelecekleri hissetmiş gibiydi. Atına binemeyen Kuteybe, tekrar dönüp koltuğuna oturdu. Atın yerine götürülüp bağlanmasını emretti. O, kendi kendine bu

(45) Taberî, VI, 514.; Belazurî, II, 305.

(46) Taberî, VI, 514.; İbn Esir, V, 16.; Belazurî, II, 305.

(47) Taberî, VI, 514.; İbn Esir, V, 16.

işin Allah'ın takdiri olduğunu terennüm etmekle teselli veriyordu (48).

Kuteybe ata binmekten aciz kalıpta, koltuğuna oturduğu zaman, Acem kuvvetlerinin reisi O'nun yanına geldi. Kuteybe O'na karşı çok öfkeli görünmekteydi. Çünkü, Arab kabilelerini O'nun kuvvetlerine bel bağlayarak korkutmuştu. Halbuki, O da gizliden O'nun aleyhine geçmişti. Bu esnada Abdullah b. Müslim Kuteybe'ye doğru geldi. Kuteybe'nin yanında bulunan Hayyan'ı saldırgan gruba doğru hareket etmesi için tahrik ediyordu. Fakat Hayyân önceden Veki' ile anlaşığı için O'nun sözüne kulak bile vermiyordu. Hayyan'ın bu vurdum duymazlığına çok sinirlenen Abdullah yayını istedi. Fakat, Hayyân, "Bu gün yay günü değildir" diyerek aleyhlerine geçtiğini bildiriyordu (49). Belazurî'de, bu hadisenin Sâlih ile Hayyân arasında geçtiği kaydedilmektedir (50).

Hayyân Kuteybe'nin otağında bulunduğu sırada Veki' de O'nun hareketlerini takibediyordu. Veki' Hayyân'a haber göndererek daha önce anlaşıklarını doğrultuda hareket etmelerini tenbih etti. Bunun üzerine Hayyân, kuvvetleriyle birlikte Veki' tarafında yer almak üzere harekete geçti. Oğluna, başka tarafta bulunan kuvvetlerle birlikte Veki'in yanına gelmesini emretti. Bunun üzerine, Hayyân silahına sarılıp ta Veki' tarafına geçer geçmez, oğlu da yardımcı kuvvetlerle Veki' tarafına geçti. Dolayısıyla, Kuteybe'nin bel başlamış olduğu Acem kuvvetleri de tamamen Veki' tarafına geçmiş oluyordu. Acem kuvvetlerinin de kendi taraflarına geldiklerini gören Veki' taraftarları, çoğalmanın verdiği bir şevk ile Tekbir getirmeye başladılar (51).

Bundan sonra Kuteybe'nin yanında bulunan bir avuç kuvvetiyle, Veki'in kalabalık kuvvetliri arasında şiddetli bir çarpışma başladı. İki taraf birbirine kıyasıya saldırıyorlardı. Kuteybe'nin otağının bulunduğu yeri at kışnemeleri ve

(48) Taberî, VI,514.; İbn Esîr, V,17.

(49) Taberî, VI,514.; İbn Esir, V,17.

(50) Belazurî, II,305.

(51) Taberî, VI,514.; Belazurî, II,306.

ok sesleri kaplamıştı. Kuteybe'nin ordusunu, kardeşleri, Arablar'dan ileri gelen bazı kimseler, Soğd hükümdarlarının oğulları teşkil ediyordu. Belazurî'ye göre, hükümdar oğulları Kuteybe'yi yardımsız bırakarak, hakir düşürmeyi şeref-sizlik saydıkları için, O'na yardım etmişlerdi. (52).

Kuteybe, Veki' ile mücadele esnasında kardeşi Sâlih'i öne sürmüştü. Kendisi O'nun arkasında, mücadeleyi takip ve idare etmekteydi. Veki' taraftarlarından Süleyman ez-Zenciric denilen adam Sâlih'e durmadan ok atıyordu. O adamın attığı oklardan birisi tam mücadelenin kızgın anında Sâlih'in başına isabet etti. Yaralanan Sâlih, Kuteybe'nin yanına getirildi. Sâlih vefat etmiş olmalı ki, musallâ taşına konuldu. Kuteybe, Sâlih'in ölüm acısına dayanamayarak gelip O'nun başına oturdu. Sonra otağında bulunan koltuğuna geçti (53). Bundan sonra Abdurrahman b. Müslim Mücadeleye atıldı. O da biraz çarpıştıktan sonra, Veki' in adamlarından birisinin oklarına hedef olarak öldü (54). Sâlih ve Abdurrahman'ın ölümleri üzerine Kuteybe'nin kuvvetleri tamamen zayıf düşmüştü. Bu za'fiyetten istifade eden Veki' kuvvetleri, Kuteybe'ye ait bir ahırı yakıp yıktılar ve içindeki hayvanları perişan ettiler. Bu sırada, Kuteybe'nin etrafında set olmuş kuvvetleri bertaraf eden isyancı grup, Kuteybe'nin otağına iyice yaklaşmış durumdaydı. Kuteybe, bunlara karşı bazı tedbirler almakla birlikte, elinden bir şey gelecek durumda değildi. O'nun etrafında muhafız vazifesini gören bir gurup insan kalmıştı. Bu grup, büyük komutanları Kuteybe'yi ölümün pençesinden kurtarmak için canlarını başlarını ortaya koymuşlardı. Kaderin bir cilvesi idi ki; Kuteybe'nin ok atmasını öğrettiği adamlar, şimdi kendisini öldürmek için O'na karşı mücadele ediyorlardı. Kuteybe, bu durumu, "Her gün ben onlara ok atmayı öğretiyordum, bilekleri kuvvetlenince şimdi onlar bana ok atıyorlar." (55) sözüyle ifade etmiştir.

(52) Belazurî, II, 306.

(53) Taberî, VI, 514.

(54) Taberî, VI, 515.

(55) Taberî, VI, 516.

Taberî ve Belazurî'nin birlikte naklettikleri bir rivayette, Kuteybe zayıf düşüp etrafındaki adamlar öldürülünce, çadırına sığınmış, ancak çadıra kadar gelen isyancı grup, çadırın iplerini kesmişler ve otağı O'nun başına yıkmışlardır (56). Belazurî'nin nakline göre yıkılan otağın direği, Kuteybe'nin kafa taşı üzerine düşerek, O'nu öldürmüştür (57). Taberî ve İbn Esire göre, otağın yıkılmasıyla yaralanan Kuteybe, bitkin bir vaziyette iken, Cehm b. Zahr (?) denilen adam, Sa'd denilen birisine inip Kuteybe'nin başını koparmasını söyledi. Sa'd biraz çekimser kalınca, Cehm kendisi çadırı ikiye bölüp, kılıncıyla Kuteybe'nin kafasını kopardı. İsteğini bizzat kendisi yerine getirmiş oldu (58). Başka bir rivayette, Sa'd'ın Kuteybe'yi öldürdüğü nakledilmektedir (59). Belazurî'ye göre, Kuteybe Cehm b. Zahr tarafından öldürülmüş, Sa'd b. Mecc (?) tarafından parçalanmış ve Abdullah b. Alvan tarafından başı kılıçla koparılmıştır (60). Böylece, Mâveraünnehr'de, Arab ve İslam hakimiyetinin yerleşmesinde en büyük rolü oynayan Büyük Müslüman Fatih kendi askerleri tarafından öldürülmüş oluyordu (96/715) (61).

Bu mücadele esnasında, Kuteybe'den başka aile efradından bir çok kimse öldürülmüştür. Taberî ve İbn Esir'e göre o gün Kuteybe'nin kardeşlerinden ve çocuklarından on bir kişi öldürülmüştür. Öldürülenlerin isimleri hususunda Taberî ve Belazurî şunları söyler; Kuteybe'nin kardeşlerinden, Abdurrahman, Abdullah, Sâlih, Husayn, Abdulkерim isimli zatlar bu mücadele esnasında öldürülmüşlerdir. Kuteybe'nin çocuklarından Kesir b. Kuteybe de ölenler arasındaydı. Bunların dışında adı kaynaklarda geçmeyen daha bir çok kimse öldürüldü. Kuteybe'nin kardeşlerinden birisi olan Dırar'ı savaş esnasında Veki' tarafında mücadele eden dayıları kurtardı (62). Taberî'deki diğer bir rivayete göre, ölenlerden yedi tanesi Kuteybe'nin kardeşi idi. Diğer dördü ise, çocuklarıydı. Kuteybe'nin kardeşlerinden Cüzcan valisi Amr ölmemişti. Çünkü sa-

(56) Taberî, VI, 516.; Belazurî, II, 306.; İbn Haldûn, III, 150, 51.

(57) Belazurî, II, 306.

(58) Taberî, VI, 516.

(59) Taberî, VI, 516.; Belazurî, II, 306.

(60) Belazurî, II, 306.

(61) Ya'kubî, II, 297.; İbn 'Imâd, I, 112.; Barthold, 240.

(62) Taberî, VI, 516.; İbn Esir, V, 17.; Belazurî, II, 306, 307.

vaş meydanında yoktu. Ayrıca, Abdulkerim'in savaş esnasında Fergana'da bulunmadığı ve bu sebeple ölmediği de nakiller arasındadır (63).

g) Kuteybe'nin Öldürülmesinden Sonraki Durum:

Kuteybe'yi Ezdliler'in teşvikiyle müşterek bir isyan neticesi öldüren, Arab askerlerden teşekkül eden Veki' başkanlığındaki ordu içerisinde ölüm hadisesinden sonra küçükte olsa bazı olaylar vuku bulmuştur. Kuteybe'nin ölümünden sonra, Umâre b. Ceniyye (?) denilen adam askerleri Camiye toplayıp minbere çıktı. Meydana gelen hadiseler ve neticesi hakkında uzun bir konuşma yaptı. Konuşmayı uzattığından dolayı Veki'den tekdir gördü. Ondan sonra, Kuteybe'yi öldürmede baş rollerde oynayan Veki' bir hutbe okudu. Veki' hutbesinde, Kuteybe'yi öldürmeden aldığı sevinci ifade etmek için, üç kafa "O'nu öldürdüm ve sonra da astım" dedi. Daha sonra Kuteybe hakkında tezyifkârâne sözler sarfetti. O'nu fiatları yükseltmekle suçladı. Kendisi fiatları düşürerek her türlü maddiyi ucuzlatacağını vadedip hutbeden indi (64).

Belazurî'ye göre Ezdliler, Kuteybe'nin ölümünden sonra O'nun başını ve yüzüğünü almışlardı (65). Bu duruma kızan Veki' ,yemin ederek, Kuteybe'nin başı gelmedikçe yerinden ayrılmayacağını söylüyordu. O iki at göstererek, iki askerın bunlara binip başı getirmelerini emretti. İleri gelenlerden birisi, Veki'e kızmamasını, başı kendisine getireceklerini söyleyerek O'nu teskin etti. Sonra bu zat bizzat Ezdliler'e gelerek Kuteybe'nin başını istedi. Ezdliler de başı O'na verdiler. Sonra baş Veki'e getirildi. Veki' başı kesen adamı 3.000 dirhem vermek suretiyle mükafatlandırdı (66).

Kuteybe'nin başını alan Veki' O'nu bir grup insanla Halife Süleyman'a gönderdi (67). Taberî'de nakledilen bir rivayete göre, Kuteybe'nin başı Süleyman'a ulaştığında, O, yanındakilerden birisini çağırıp, kendisine kötülük yapıp yapmadığını sormuştur. O adam ise, "Keşke sadece bana kötülük

(63) Taberî, VI, 516.

(64) Taberî, VI, 516.

(65) Belazurî, II, 306.

(66) Taberî, VI, 517.; İbn Haldûn, III, 151.

(67) Taberî, VI, 518.; Belazurî, II, 307.; Ya'kubî, II, 296.

yapsaydı, çoklarını yaktı." diye cevap vermiştir (68). Burada Kuteybe'nin çok zulüm yaptığı vurgulanmak isteniyor. Fakat, Kuteybe'nin kanına girmiş bir gruptan bu cevaptan başkası beklenemez.

Kuteybe ve kardeşlerinin kafası bir müddet Süleyman'ın yanında kalıktan sonra, bazı adamlar vasıtasıyla bir mezarlığa defnedildi (69).

Burada kısaca Kuteybe'nin mezarından bahsetmek istiyorum. Yukardaki izahlardan anlaşıldığı gibi Kuteybe'nin kafası Şam'da defnedilmiştir. Şam'da hangi mezarlığa defnedildiği hakkında malumat sahibi değiliz. O'nun cesedinin bulunduğu mezar hakkında, Narşahî bilgi vermektedir. Narşahî'ye göre, Kuteybe'nin mezarı "Ribat-ı Serheng" mahallinde, Kâh köyündedir. Burada O'nun türbesinin olduğundan bahsedilir (70). Barthold'un naklettiğine göre, Andican bölgesinin Celâl-Kuduk nahiyesinde yerliler "İmam Şeyh Kuteybe'nin mezarını gösterirlermiş." (71).

Yukarda zikrettiğimiz malumattan anlaşılıyor ki, Kuteybe b. Müslim hala hayır ile yâd edilmektedir. İlk öldürüldüğü zaman Horasanlılar'ın O'nun hakkında söyledikleri O bölgede O'nun derin nüfuzunu gösterir. Taberî'ye göre Horasan'lı bir adam, Kuteybe öldürüldüğünde şöyle bağırmıştır: "Ey Arab topluluğu Kuteybe'yi öldürdünüz. Vallahi Kuteybe, bizden birisi olsaydı, ve içimizde ölse idi, O'nu tabuta koyardık ve O'nun yüzü hürmetine fetih isterdik. Savaşa gittiğimiz zaman O'nu da götürürdük. Kuteybe'nin Horasan'da yaptığı faaliyetleri hiç kimse yapamamıştır. O, ancak zulm ile öldürülmüştür." (72).

Nitekim, Mâveraünnehr halkının aradan asırlar geçmiş olmasına rağmen, Kuteybe'ye büyük bir velî, ermiş, Şeyh, İmam gözü ile bakmaları, kaprini bir ziyâretgâh olarak kabul

(68) Taberî, VI, 518.

(69) Taberî, VI, 519.

(70) Narşahî, 85.

(71) Barthold, 207.; Kitapçı, Zekeriya, "Aşağı Türkistan'da İslamiyet", 64.; Barthold, W, "Fergana", IA, IV, 559, 560.

(72) Taberî, VI, 519.

etmeleri ve hâlâ derin bir saygı ve bağlılık duymaları, O'nun o bölge halkının nazarında nasıl kudsî bir yer işgal ettiğini ve dîni duygularına nasıl derin tesirler bıraktığını açıkça göstermektedir (73). Kuteybe, daha sonra bütün Türkistan'da ve müslüman Türk toplumu içerisinde efsaneleşmiş, özellikle O'nun mazlum bir atmosfer içerisinde öldürülmesi halkın günlünde manevi bir taht kurmasına vesile olmuştur. Bu sevgi ve muhabbet tâ bu güne kadar devam etmiştir.

Son olarak Taberî'nin bir rivayetini zikredip, bu konuyu bitirmek istiyorum. O'na göre ileri gelen bir adam diğerine sormuş; "Ey Arab topluluğu, sizin yanınızda kumandan olarak en heybetli insan kimdir?" Diğer adam cevap olarak; "Eğer Kuteybe toprak içinde olsa idi, yine de bizim kalbimizi heybetiyle işgal ederdî." demiş (74). Bundan anlaşılıyor ki, Kuteybe Arablar tarafından öldürülse bile, onlar yanında kıymeti çok büyük birisi imiş. O, kendisini hem Arablar'a, hem de İâveraünnehr bölgesi halkına sevdirmiş büyük bir komutanı. Kaderin tecellisi, zulümle kendi askerleri tarafından öldürüldü.

II- KUTEYBE'NİN DEĞERLENDİRİLMESİ:

Kuteybe'nin değerlendirilmesi hususunda eski kaynaklarımızda fazla bilgi göremiyoruz. Kuteybe, Taberî tarafından sanki değerlendirilmeye tabi tutulmuyor. Taberî, bu konuda çok çekingen görünüyor. İbn Kesir O'nu değerlendirme hususunda biraz bilgi vermektedir. O, bir ifadesinde Kuteybe hakkında şöyle diyor: "Ümerânın ulularından biri olan Kuteybe aynı zamanda büyük ve kahraman bir komutandır. Allah O'nun eliyle o kadar çok kimseyi hidayete ulaştırmıştır ki, sayılarını Allah'tan başka kimse bilmez. Bu kimseler Müslüman olmuşlar ve Allah'ın dinine sım sıkı sarılmışlardır." (75). İbn Kesir, sözlerine devamla, O'nun çok beldeler ve memleketler fethettiğini, Allah'ın O'nun emeğini zayi etmeyeceğini söylüyor. Hatta, hata yapmışsa bile, o hatalarının

(73) Kitapçı, "Aşağı Türkistan'da İsl.", 65.

(74) Taberî, VI, 519.

(75) İbn Kesir, IX, 167.

afv edileceğine, Kuteybe'nin hizmetlerinin Allah katında makbul olduğuna dikkati çekiyor. Bunun dışında bazı şairlerin O'nun hakkında söyledikleri şiirleri naklediyor. Bu şiirler Kuteybe'yi övmektedir (76).

Gerçekten Kuteybe, Horasan'da ne kendinden önce, ne de sonra gelen valilerden hiç birine nasip olmayacak kadar uzun bir süre valilik yapmıştır. Bu valilik süresince, Mâveraünnehr'de Arab hakimiyetini kesinlikle yerleştirmeye muvaffak olmuş büyük bir Müslüman Arab Fatihidir. Kuteybe hakkında batılı yazarlarında bir çok sözleri vardır. Meselâ, L. Rasony, Kuteybe'yi bölgede İslâmiyet'in yol açıcısı, itici ve sürükleyici gücü olarak tavsif eder (77). Fakat J. Welhausen, bu büyük Arab komutanını ağır bir dille itham etmekten çekinmez. Welhausen'e göre, Kuteybe harplerde çok zulüm yapmış ve hainane davranarak, savaştığı kendine muhalif komutanları tuzaklara düşürmüştür. Hatta, Kuteybe, İslam menfaatlerine olan şeylerde ahde vefa etmemekten çekinmiyordu. O'na göre, bu büyük komutan başarılarını vicdansızlığına borçlu idi (78).

Kitapçı'nın ifadesiyle Kuteybe, diğer batılı yazarlar tarafından, İslâmiyet'in en büyük kahramanlarından birisi olarak kabul edilmektedir (79).

Kuteybe, daha çok askerî san ve şöhret peşinde koşuyordu. O, Mâveraünnehr bölgesinde Arab hâkimiyeti namına atmış olduğu temeli san'at, kültür, felsefe ve bir bütün olarak İslam medeniyetini bir âbide haline getirip tamamlayamamıştır. Aslında O, bu büyük hamleyi yapmak için fırsat bulamamıştır. Fakat, Kuteybe'den sonraki dönemlerde, bilhassa Türkler'in İslam'a girmesiyle, Mâveraünnehr'de meydana gelen muhteşem medeniyetin binasında, Kuteybe'nin atmış olduğu sağlam temeller yatmaktadır. O'nun attığı sağlam temeller daha sonraki medeniyetle tamamlanmıştır.

(76) İbn Kesir, IX,168,169.; İbn Hallikân, III,251.

(77)Rasony, Laszla, Tarihte Türklük,Ank., 1971, 199.

(78)Welhausen, 208,209.

(79) Kitapçı, "Kuteybe Zamanında Aşağı Türk.da Isl.", 68.

Kuteybe, askerî şan ve şöhrete çok ehemmiyet vermektedir. Bu hükmümüz O'nun Çin'e gönderdiği heyetin durumundan anlaşılmaktadır. Daha önce naklettiğimiz gibi, bu ma'hud heyet, Çin sarayında böbürlenmekten başka bir şey yapmamış ve Çinliler'e ne siyâsî, ne de dînî yönden her hangi bir menfaatte bulunmadan geri dönmüştür. Bu durumlar tabii karşılanmalıdır. Daha önce bir münasebetle zikrettiğimiz gibi, Kuteybe her ne pahasına olursa olsun Hâmisi Haccac b. Yusuf'un tespit ettiği büyük stratejiyi uygulamak istemiştir. Zaten Horasan'a bunun için vali olarak gönderilmiştir. Çin'e kadar olan bölgeleri ve Çin de dahil fethetmek, Arab hâkimiyetini bu geniş topraklarda kesinlikle yerleştirmek, bu stratejinin bel kemiğini teşkil ediyordu. O, İslam dinini bu gayesine hizmet ettiği için desteklemiş ve bu topraklarda yayılmasını istemiştir (80).

Kuteybe'nin tenkit edilebilecek bu yönlerine rağmen Arab hakimiyetini ve İslam dinini Mâveraünnehr bölgesinin çeşitli şehirlerinde yerleştirmesi açısından, O'nun hiç kimseye nasip olmayan bir rolü olmuştur. O, Arab kabilelerinden oluşan kuvvetlerini, fethettiği bölgelerden elde ettiği kuvvetlerle birlikte zaferden zafere koşturmuş ve on sene gibi kısa bir zamanda Çin sınırlarına ulaşacak kadar, çok büyük bir gayret ve faaliyet göstermiştir. Kimi yerleri savaşla, kimi yerleri barışla fethederek ayak bastığı her yere bir İslam mabedi olan camiler inşa ettirmiştir. Yaptırmış olduğu bu camiler sayesinde, hem siyâsî hem de dînî hakimiyetini devam ettirebilmiştir. Sanki, o mabedler, Kuteybe'nin Mâveraünnehr'e vurduğu silinmeyecek mühürler hükmüne geçmiştir.

Kuteybe'nin bu büyük hizmetini, bir Arab şairi, haddinden çok fazla bir mübalağa ile şöyle dile getiriyor :

"Hz. Muhammed'in vefatından sonra, İslâm dini, Ebû Hafs'ın kaybından daha büyük bir bela ve musibet görmemiştir. Gözler O'nun yerine artık yaş yerine kan akıtmalıdır (81).

(80) Kitapçı, Kuteybe Zamanında Aşağı Türk.", 69,70.

(81) Taberî, VI,521.

SONUÇ

Kuteybe b. Müslim'in İslam Tarihi içerisindeki zamanı, hayatı, siyâsî şahsiyetinin tezahürleri olan savaşları ve kendi askerleri tarafından vefasız bir şekilde öldürülmesini inciledikten sonra şöyle bir sonuca varabiliriz; Kuteybe b. Müslim kırk sekiz senelik hayatı boyunca, keskin zekasıyla, yüksek askerî kabiliyeti ile, şiir ve edebiyattaki dehasıyla ve yapmış olduğu savaşlar esnasındaki harp tekniği ve tedbiriyle, tarihe başarılarıyla damga vurmuş olan târihî en önemli şahsiyetler arasına girmeyi başarmıştır.

Kuteybe'nin İslam Tarihi, bilhassa İslam tarihinin cüz'î bir bölümünü teşkil eden Emevî tarihi açısından çok büyük önemi vardır. O'nun ilk hayatı ile ilgili olarak, materyallerde çok az şey bulabildik. Bulduğumuz malumatlar ışığında, halifelere yakın olan ailesinin tesiriyle, Haccac b. Yusuf'un o zamanda açmış olduğu eğitim müesseselerinde iyi bir şekilde eğitim ve öğretim görüp, kabiliyetinin kapasitesine göre, emsalleri arasında dikkati çeken, Kuteybe ilk defa 701-705 yılları arasında göreve atıldı. İlk vazifesini Rey şehrinde valilik suretiyle yapmış olan bu zat, görevinde başarılı olacak ki, Haccac tarafından Velid'in tasvibiyle, Emevî devletinin en önemli eyaletlerinden birisi olan Horasan bölgesine vali tayin edildi. Haccac vasıtasıyla Halife Velid ve O'ndan önceki halifeler, tâ Hz. Ömer devrinden beri, coğrafî bakımdan ve içinde yaşayan toplumlar açısından çok büyük önem arzeden Mâveraünnehr bölgesinin fethi için çeşitli valiler görevlendirmişlerdi. Ancak, Kuteybe'den önce bu bölgenin fethi için görevlendirilen bu valiler istenilen başarıyı elde edememişlerdi.

Bu bölgede başarısızlığın sürmesi, Irak Umûmî Valisi Haccac'ı rahatsız eden büyük bir mesele olduğu için, o bölgeyi hakiki manada fethedebilecek bir Komutan aranıyordu. İşte, Deyru'l-Cemâcim savaşında, büyük gayretleriyle kendisini gösteren Kuteybe, Irak ve Mâveraünnehr bölgesinin sorumlusu Haccac'ın dikkatini çekti. Haccac bu yetenekli komutanı Rey valiliğinden sonra 705-715 tarihleri arasında,

Horasan bölgesine vali tayin etti.

Kuteybe'ye verilen bu valilikle, O'ndan Mâveraünnehr bölgesini fethetmesi ve devletin sınırlarını Çin hududuna kadar dayandırması bekleniyordu. Zaten O'nun zamanı fetihlerle doluydu. Batıda İspanya'ya geçilmiş, Kuzeyde İstanbul'a ulaşılmış, Güney'de Yemen'e kadar varılmış, bu sebeple İmparatorluk çok geniş sınırlara sahip olmuştu. Halife Velid zamanının bu hareketli fetihleri içerisinde, Kuteybe b. Müslim de kendisinden beklenen neticâyı, Haccac'ın himaye ve desteğinde, elde etti. O, ilk defa Merv şehrinden başlamak suretiyle, Mâveraünnehr bölgesinin kaleleri hükmünde olan Buhârâ, Semerkand, Havârizm, Baykend, Talkân ve Fergana gibi bölgeleri kısa bir zamanda fethetmeyi başardı. O'nun bu fetihleri kendisinden önce bu bölgede fetihlere girişmiş olan komutanların fetihleri gibi geçici ve devamsız olmadı. Bilakis O'nun fetihleriyle bu bölgeye vurduğu damga ve attığı sağlam temel, İstikbalde Buhârâ ve çevresinde, Semerkand ve havalisinde meydana gelecek olan Türk-İslam medeniyetine analık vazifesi görmüştür.

Kuteybe'nin yapmış olduğu fetihler esnasında ele geçirmiş olduğu şehirler, İmparatorluğun sınırlarını genişletirken, bir taraftan da Emevî devletinin iktisâdî hayatının yükselmesine sebep olmuştur. Çünkü, Kuteybe, devletin diğer eyaletlerinde elde edilmeyen bol miktarda ganimetin beşte birini hilafet makamına gönderiyordu. Bunun neticesinde sınırları bakımından gelişen imparatorluk, refah seviyesi yönünde de yükseliyordu.

Kuteybe, on senelik gibi kısa bir zamanda, siyâsî hakimiyetin yanında, dînî hâkimiyeti de Mâveraünnehr bölgesinde yerleştirmeye muvaffak olabilen büyük bir şahsiyettir. O, İslam dininin bölge halkı içerisinde yayılmasını istiyordu. Çünkü, tabana dayanmayan siyâsî hakimiyetler devam edemezdi. Dolayısıyla, O, fetihleri esnasında, her girdiği şehre bir mabed yaptırmak suretiyle İslam dininin halk arasında yayılmasında ve yerleşmesinde de çok büyük rol oynamıştır.

O'nun bu dini gayretleri, Abbâsîler'in son döneminde millet olarak İslam dinine giren ve İslâm'ın dînî ve siyâsî cihetine en mükemmel manada sahip olan ve haşmetiyle dünyayı titreten Müslüman-Türk milletinin İslam'ı kabul etmesine büyük vesile olmuştur.

Bu büyük Komutan, kısa zamanda yapmış olduğu bu kadar büyük faaliyetlerine rağmen, ordusunu zaferden zafere ve başarıdan başarıya koşturduğu halde, Fergana'da kendi askerleri tarafından çıkarılan bir isyan neticesinde vefasızca öldürülmüştür. Bu öldürme hadisesinde kendi tedbirsizliklerinin yanında, asabiyet-i câhiliye'nin tesirinden kurtulamayan Arab kabilelerinden teşekkül eden ordusundaki kabile reislerinin de rolü büyük olmuştur. Süleyman b. Abdulmelik'le kendi arasında olan bir muhalefet bu büyük komutanın başını yemiş ve kendisinden önce başarısız bir surette devam eden Mâveraünnehr fetihleri, O'nun ölümünden önce yapmış olduğu hareketli fetihlerinden sonra, ölümlüyle duraklamış ve hızını kaybetmiştir. Dolayısıyla, şahsi bir kin neticesinde, Süleyman'a tutan ordu tarafından O'nun öldürülmesi Emevî devletinin zararına olmuş, devlete hiç bir şey kazandırmadığı gibi, aksine çok şey kaybettirmiştir.

Özet olarak diyebiliriz ki; Kuteybe b. Müslim zamanının hareketli fetih havasına mükemmel bir şekilde ayak uydurmuş, Emevîler'e Abdulmelik b. Mervân ve Velid b. Abdulmelik döneminde sâdik bir şekilde hizmet etmiş, en sonunda Süleyman'a isyan bayrağını kaldırması neticesi öldürülmüştür. O, her ne kadar askerleri tarafından öldürülmüşse bile, hizmeti asırlar boyunca yadedilmiştir. O'nun renkli ve mâceralı hayatı ve siyâsî şahsiyeti tarihin silinmez sayfalarından birisi olmuştur. İslam Tarihi ve medeniyeti açısından, O, layık bir şekilde tarihteki yerini almıştır.

- Ebû Hanife ed-Dineverî, Ahmed b. Dâvud ed-Dineverî, el-Ahbâru't-Tivâl, (Abdu'l-Murim Amir'in Tahkikiyle), Kâhire, 1960.
- Grogorgy, Ebu'l-Ferec, Ebu'l-Ferec Tarihi, (Mütercim: Ömer Rıza Boğrul), Ankara, 1945.
- Hasan, İbrahim Hasan, Târîhu'l-İslâm, (I-IV), Mısır, 1964.
- İslam Tarihi, (I-V), (Mütercimler: Yrd. Doç. Dr. İsmail Yiğit, Yrd. Doç. Dr. Sadrettin Gümüş), İstanbul, 1985.
- Hitti, Philip K., History of The Arabs, New York, 1968.
- Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi, (I-IV), (Çev: Sâlih Tuğ, İstanbul, 1980.
- 'Ikâ el-Perîd, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed b. Abd Rabbih, Kitab el-İkâ'u'l-Perîd, (I-XII), Kâhire, 1962.
- Istahrî, Ebû İshak İbrahim b. Muhammed el-Istahrî, Kitabu'l Mesâlik ve'l-Memâlik, (Dr. Muhammed Câbir Abdu'l-Ali el-Hînî'nin Tahkikiyle), Kâhire, 1961.
- İbn A'sam, Ebû Muhammed Ahmed b. A'sam el-Kûfî, Kitab el-Futuh, Topkapı Sarayı, III. Ahmed ktp., No:2950-51.
- İbnu'l-Esîr, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, el-Kâmil fi't-Tarih, (I-XII), Beyrut, 1965.
- İbn Haldûn, Abdurrahman İbn Haldûn el-Magribî, Kitâbu'l-'İber Divânu'l-Mübtede' ve'l-Haber, (I-VII), Beyrut, 1966.
- İbn Hallikan, Ebu'l-Abbas Şemsü'd-Dîn b. Hallikan, Vefeyâtü'l-'Ayan ve Enbâü Ebnâi'z-Zamân, (I-IV), (Neşr: Muhammed Muhyiddin Abdulhamid), Kâhire, 1948.
- İbn 'Imâd, Ebu'l-Felah Abdu'l-Hayy b. 'Imad, Sezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb, (I-VIII), Beyrut, ? .
- İbn Kesîr, 'Imâdü'd-Dîn Ebu'l-Fidâ, el-Bidaye ve'n-Nihâye, (I-XIV), Beyrut, 1966.

- Mantran, Robert, İslâm'ın Yayılış Tarihi, (Çev: İsmet Kaya-oğlu), Ankara, 1981.
- el-Mes'udî, Abu'l-Hasan Ali b. Huseyn el-Mesûdî, Murûcu'z-Zehab ve Meâdinu'l-Cevher, (I-IV), Beyrut, 1966.
- Muhammed Hızır Bey, Muhâdaratü Tarîhi Ümeni'l-İslâmiyye, (I-II), Mısır, 1969.
- Müneccim-başı, Ahmed Dede b. Lutfullah, Câmi'u'd-Düvel, (I-II), Raşit Efendi Kütüphanesi, No:913.
- Karşahî, Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer, Târih-i Euhârâ, (Farsçadan tercüme eden ve tahkik eden: Emin Abdü'l-Mecid Bedvî ve Nasrullah Mübeşşir et-Tarrâzî), Mısır, Kâhire, 1119.
- Parmaksızoğlu, İsmet, "Kuteybe b. Müslim", Türk Ansiklopedisi, (I-XXIII), Ankara, 1975.
- Rasonyi, Laszlo, Tarihte Türklük, Ankara, 1971.
- Safvet, Ahmet Zeki, Cemheretü Kutatü'l-Arab fi Usûri'l-Arabiyyeti'z-Zâhire, (I-III), Kâhire, 1962.
- Schaeder, H. H., "Samerkanâ", İA, X, İst. 1966.
- es-Seâlibî, Ebû Mansur Abdülmelik, Yetîmü'd-Dehr, (I-II), Mısır, 1377.
- Shaban, M. A., The Abbâsîd Revolution, Cambridge, 1979.
- es-Suyûtî, Celâlü'd-Dîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, Târihu'l-Hulefâ, Mısır Baskısından Ofset, İst.1952.
- Şemseddin Sâmî, Kâmus el-A'lam, (I-VI), İst, 1314.
- et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mülûk, (I-X), (thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim), Mısır, 1964.
- Tevkii Mehmet Efendi, Tarihi Muhtasar, Raşit Efendi Kütüphanesi, No:923, (Yazmadır).

- Togan, A. Z. Velîdî, Umûmî Türk Tarihine Giriş, I, İstanbul 1970.
- Turan, Osman, Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi, (I-II), İstanbul, 1969.
- Üçok, Bahriye, İslam Tarihi Emevîler-Abbasiler, Ankara, 1968.
- Wellhausen, Julius, Arab Devleti ve Sükûtu, (Çev: Fikret İşiltan), Ankara, 1963.
- Ya'kubî, Ahmet b. Ebî Ya'kub b. Ca'fer el-Ya'kubî, Târih-i Ya'kubî, (I-II), Beyrut, 1960.
- Yâkut el-Hamevî, Şihâbu'd-Dîn Ebî Abdullah er-Rûmî el-Hamevî, Mu'cemu'l-Buldân, (I-V), Beyrut, 1968.
- Yıldız, Hakkı Dursun, İslâmiyet ve Türkler, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1980.
- Yurdaydın, Hüseyin Gazi, İslam Tarihi Dersleri, Ankara, 1982.
- Beyni Dehlân, Seyyid Ahmed, el-Futûhâtı İslâmiyye ba'de Mad-yı'l-Futûhâtı'n-Nebeviyye, Mısır, 1354.
- Ziriklî, Hayru'd-Dîn ez-Ziriklî, el-A'lâm, (I-XII), Mısır, ?.